



**Regionalne konsultacije sa organizacijama za ljudska prava
o instrumentima i inicijativama za utvrđivanje i kazivanje činjenica
o ratnim zločinima u bivšoj Jugoslaviji**

Hotel Continental, Beograd

29.10. 2007.

Dnevni red:

9:30-10:30

Organizatori konsultacija:

**Zvanična tela za utvrđivanje i saopštavanje činjenica o ratnim
zločinima (iskustvo postkonfliktnih društava)**

**Nezvanične inicijative za utvrđivanje i saopštavanje činjenica o ratnim
zločinima (iskustvo postkonfliktnih društava)**

**Regionalna inicijativa za utvrđivanje i saopštavanje činjenica o ratnim
zločinima (FHP, IDC i Documenta): tok dosadašnjih konsultacija**

10:30 – 11:00

Pauza

11:00 – 13:00

**Debata o Regionalnoj inicijativi i drugim inicijativama za regionalno
utvrđivanje i saopštavanje činjenica o masovnim ratnim zločinima u
bivšoj Jugoslaviji, I deo: učesnici konsultacije**

13:00 – 14:30

Ručak

14.30 – 16:30	Debata o Regionalnoj inicijativi i drugim inicijativama za regionalno utvrđivanje i saopštavanje činjenica o masovnim ratnim zločinima u bivšoj Jugoslaviji, II deo: učesnici konsultacije
16:30-17:00	Pauza
17:00-17:30	Zaključci

Lista učesnika

	Učesnici	
1.	Vehid Šehić	Forum građana Tuzle, BiH
2.	Sinan Alić	Fondacija Istina, pravda, pomirenje, BiH
3.	Branka Rajner	Biro za ljudska prava, BiH
4.	Memnuna Zvizdić	Žene ženama, BiH
5.	Miroslav Živanović	Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, BiH
6.	Goran Bubalo	TERCA, BiH
7.	Jezdimir Milošević	Mirovna akcija humanista, BiH
8.	Vanesa Galić	Nansen dijalog centar Mostar, BiH
9.	Sabina Talović	Građanski informativni otvoreni centar Bona Fide, Crna Gora
10.	Slobodan Franović	Crnogorski helsinški komitet za ljudska prava, Crna Gora
11.	Srđan Dvornik	Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, Hrvatska
12.	Mirjana Bilopavlović	Centar za podršku i razvoj civilnog društva <i>Delfin</i> , Hrvatska
13.	Gordan Bodog	IzMir, Hrvatska
14.	Maja Karaman	Građanski odbor za ljudska prava, Hrvatska
15.	Katarina Kruhonja	Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek, Hrvatska
16.	Gordan Bosanac	Centar za mirovne studije, Hrvatska
17.	Ljubo Manojlović	Srpski demokratski forum, Hrvatska
18.	Valentina Zeljak-Božović	Međunarodni rehabilitacijski centar za žrtve mučenja, Hrvatska
19.	Behxhet Shala	Kosovski odbor za zaštitu ljudskih prava, Kosovo
20.	Valdete Idrizi	Community Building Mitrovica, Kosovo
21.	Dušan Radaković	Partners Kosova, Kosovo
22.	Bekim Blakaj	FHP Kosovo
23.	Albert Musliu	Asocijacija za demokratske inicijative, Makedonija
24.	Suad Missini	Centar za istraživanje civilnog društva, Makedonija
25.	Jasminka Dedić	Mirovni institut, Slovenija
26.	Andrej Nosov	Inicijativa mladih za ljudska prava, Srbija

27.	Vesna Petrović	Beogradski centar za ljudska prava, Srbija
28.	Biljana Kovačević-Vučo	Komitet pravnika za ljudska prava, Srbija
29.	Semiha Kačar	Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Srbija
30.	Aleksandar Popov	Centar za regionalizam, Srbija
31.	Dobrosav Nešić	Odbor za ljudska prava Leskovac, Srbija
32.	Staša Zajović	Žene u crnom, Srbija
33.	Sonja Biserko	Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Srbija
34.	Maja Stojanović	Inicijativa mladih za ljudska prava, Srbija (predstavica mladih)
35.	Cvijeta Senta	Mreža mladih Hrvatske, Vijeće mladih grada Zagreba, Hrvatska (predstavica mladih)
36.	Antonela Balić	Forum Mladi i neformalna edukacija, Crna Gora (predstavica mladih)
	Uvodničari i organizatori	
37.	Nataša Kandić	Fond za humanitarno pravo, Srbija
38.	Vesna Teršelič	Documenta, Hrvatska
39.	Mirsad Tokača	Istraživačko-dokumentacioni centar, BiH
40.	Sandra Orlović	Fond za humanitarno pravo, Srbija
41.	Jelena Simić	Fond za humanitarno pravo, Srbija
	Posmatrači	
42.	Bogdan Ivanišević	Međunarodni centar za tranzicionu pravdu
43.	Despina Syrri	Beogradski fond za političku izuzetnost, Srbija
44.	Jelena Volić-Hellbusel	Beogradski fond za političku izuzetnost, Srbija
45.	Iavor Rangelov	London School of Economics and Political Science
46.	Aida Ćorović	Urban In, Srbija
47.	Ljiljana Hellman	Impunity Watch
48.	Bogdan Gavanski	Institute for Sustainable Communities

49.	Miloš Urošević	Žene u crnom
50.	Nenad Vukosavljević	Centar za nenasilnu akciju
51.	Ivana Franović	Centar za nenasilnu akciju
52.	Marko Minić	Misija OEBS u Srbiji
53.	Enrique Roig	Institute for Sustainable Communities
54.	Ljiljana Spasić	Građanska akcija Pančevo, Srbija
55.	Nenad Živković	Građanska akcija Pančevo, Srbija
56.	Jelena Stevančević	Misija OEBS u Srbiji
57.	Živorad Kovačević	Evropski pokret u Srbiji
58.	James May	Inicijativa mladih za ljudska prava, Srbija
59.	Ljiljana Radovanović	Žene u crnom, Srbija
60.	Zorica Trifunović	Quaker Peace and Social Witness

Uvodne reči:

Zvanična tela za utvrđivanje i saopštavanje činjenica o ratnim zločinima (iskustvo postkonfliktnih društava)

Nezvanične inicijative za utvrđivanje i saopštavanje činjenica o ratnim zločinima (iskustvo postkonfliktnih društava)

Regionalna inicijativa za utvrđivanje i saopštavanje činjenica o ratnim zločinima (FHP, IDC i Documenta): tok dosadašnjih konsultacija

Nataša Kandić: Dobar dan svima. Ja vas pozdravljam u ime organizatora, Fonda za humanitarno pravo, Istraživačko-dokumentacionog centra i Documente. Ove današnje konsultacije organizujemo nedelju dana posle regionalnih konsultacija sa aktivistima organizacija mladih i u materijalu za današnje konsultacije imate jedan kratak pregled zaključaka sa svih održanih konsultacija i foruma, uključujući i zaključke i preporuke sa poslednjih konsultacija na regionalnom nivou sa mladima. Kao organizatori mi smo se međusobno dogovorili da malo, zbog toga što 15 minuta kasnimo, ovaj uvodni deo izmenimo tako što bih ja odmah govorila o toj regionalnoj inicijativi, naravno u kontekstu drugih postkonfliktnih društava. Vesna će govoriti o iskustvima onih postkonfliktnih društava u kojima nema zvaničnih tela za utvrđivanje činjenica, a Mirsad će govoriti o do sada najopsežnijem, najobimnijem i najznačajnijem projektu koji pripada kategoriji nezvaničnih inicijativa za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima ali koja uvek, kad god se formira negde zvanično telo, predstavlja najvažniju komponentu u mandatu i radu tog zvaničnog tela. Moram da napravim neki kraći uvod. Otkuda ove konsultacije, šta one znače i dokle smo u tome stigli u odnosu na iste takve procese u drugim postkonfliktnim i posttotalitarnim društvima? Mi smo kao regionalne organizacije za tranziciju pravdu, od 2004. godine, kada smo napravili tu našu koaliciju za tranziciju pravdu, počeli da razmišljamo o tome kako zapravo posle prestanka rada Haškog tribunala i početaka domaćih suđenja za ratne zločine, da dođemo do potpunije, činjenične slike o ratnim zločinima koji su počinjeni, kako da se približimo nekoj institucionalnoj odgovornosti i kako da stvorimo neku javnu platformu, javni

kontekst za glas žrtava. Naravno, počeli smo pre svega sa raznim seminarima, počeli smo od potrebe dokumentovanja svih teških povreda Ženevskih konvencija, imajuću u vidu da ni Međunarodni krivični tribunal a ni domaći sudovi neće uspeti da pred lice pravde izvedu ni desetinu onih koji su počinili ratne zločine. Znači, upravo smo se složili u tome da je dokumentovanje ratnih zločina strašno važno, pre svega kao jedan, da kažem, istorijski zapis, a onda kao osnova za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima. Onda smo vremenom postali fokusirani na ta iskustva postkonfliktnih društava i videli smo da negde nove vlasti, takozvane tranzicione vlade, smatraju da je najvažnije odmah početi sa utvrđivanjem činjenica za počinjene ratne zločine. Negde predsedničkom odlukom, negde odlukama parlamenta, negde uz pomoć Ujedinjenih nacija, osnivaju se takozvane komisije za utvrđivanje činjenica, koje se negde zovu i komisije za istinu. U nekim postkonfliktnim društvima nisu se stvarale komisije za utvrđivanje činjenica nego je, kao u Gvatemali, postojala Komisija za istorijsko razjašnjavanje sukoba u prošlosti i počinjenih masovnih zločina. Ono što smo takođe videli u tom iskustvu drugih postkonfliktnih društava jeste da su svuda ta zvanična tela imala u vidu činjenicu da sudovi neće moći da procesuiraju sve one koji su počinili ratne zločine i da ukoliko nema tog organizovanog napora za prikupljanje činjenica, da uvek postoji podloga za ponavljanje zločina u nekoj bližoj ili daljoj budućnosti. Ono što smo takođe naučili iz lekcija drugih postkonfliktnih društava, to je da ima tih novih, navodno tranzicionih vlada koje nisu sklone da učestvuju u procesu suočavanja sa prošlošću i da smatraju da ta prošlost, pa i osnivanje zvaničnih tela za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima, samo opterećuju njihovu vladavinu, a i neku budućnost. Smatraju da izgradnja demokratske budućnosti ne treba da je opterećena jednim, da kažem, konstantnim pritiskom koji se stvara, po njihovom mišljenju, kada se vodi javni dijalog o počinjenim zločinima. Ima, znači, u svetu novih vlada, vlasti, koje se ne bave prošlošću i moglo bi se takođe videti, ako se vratimo unatrag, da ni u državama bivše Jugoslavije nema baš te političke volje za utvrđivanjem činjenica. Više se govori o nekoj budućnosti, više se ostaje na nivou tih optužbi, uvek drugih, a bez tog nekog kritičkog, samokritičkog preispitivanja sopstvene uloge i odgovornosti. Konačno, proučavajući, čitajući, upoznavajući se sa iskustvom raznih organizacija za ljudska prava u drugim društvima koje su inicirale stvaranje zvaničnih tela ili su same stvarale određene projekte koji su imali veliku snagu i moć, došli smo do zaključka, zapravo, da onoga što je važno, onoga u šta verujemo na osnovu znanja o svim tim iskustvima, da izgradnje demokratske budućnosti i sigurnosti da neće biti ponovljen zločin nema bez utvrđivanja činjenica. I ma koliko se to činilo

teškim, opterećujućim i ma koliko imali nacionalne vlade koje nisu sklone tome, mi kao organizacije za tranzicionu pravdu uporno ćemo se zalagati za utvrđivanje činjenica. Upravo sam pomenula razloge zbog kojih to radimo. Upravo zbog toga smo onda počeli da organizujemo konsultacije u okviru civilnog društva. Upravo zbog toga da bismo usloveli jedan proces javnih konsultacija, da bismo izložili šta je to što mi predlažemo, što mi mislimo da treba uraditi. Ali to nije naša originalna ideja, nego su to iskustva drugih postkonfliktnih društava, želimo da čujemo šta drugi misle o tome, da čujemo koju vrstu činjenica treba utvrđivati, šta bi to zvanično telo radilo, gde je tu uloga organizacija za ljudska prava, udruženja žrtava, istoričara, pravnika, organizacija mladih, veterana, ženskih grupa, raseljenih lica i izbeglica, i da sprovedemo proces konsultacija u okviru civilnog društva i na kraju dođemo do nekih preporuka o tome koji model, koju vrstu zvaničnog tela predlažemo za rešenje problema bivše Jugoslavije kao model tranzicione pravde u vezi sa utvrđivanjem činjenica. I da onda stvarno očekujemo da ako imamo podršku u okviru civilnog društva za ideju koja se zbilja zasniva na legitimitetu, da onda nacionalne vlasti moraju ozbiljno da shvate da je sazrela ta društvena potreba prikupljanja, organizovanja, utvrđivanja i saopštavanja činjenica o počinjenim masovnim ratnim zločinima. Naravno, ovde imamo u vidu da je bivša Jugoslavija jedinstven primer u svetu, nema takvog primera gde je bilo oružanog sukoba u kojem je učestvovalo više država, gde je na teritoriji jedne države stvoreno više novih država, da je jedna država učestvovala u više oružanih sukoba i da postoji jedan sukob u kojem je ponovo učestvovala ta ista država koja učestvuje u drugim sukobima, a neke druge države ostaju van tog sukoba. Taj, da kažem, cross border pristup u činjenju zločina je nešto što predstavlja jedan valjani razlog za zastupanje ideje da telo koje bi se bavilo utvrđivanjem činjenica o masovnim zločinima mora biti nekog regionalnog nivoa. Znači, došli smo do zaključka da zapravo to utvrđivanje činjenica može da dovede do stvaranja potpunije činjenične slike ukoliko se odvija u tom javnom regionalnom kontekstu. Neki elementi naše regionalne inicijative su preuzeti iz dobrih iskustava drugih postkonfliktnih društava. Mi smatramo da to regionalno telo treba da ima istražni karakter, odnosno da se bavi istragom, utvrđivanjem činjenica o masovnim i sistematskim zločinima koji su počinjeni u periodu od 1991. godine do 1995. godine i onda od januara 1998. godine, kada je prema pravilima Haškog tribunala i stavovima vodećih međunarodnih organizacija za ljudska prava počeo oružani sukob na Kosovu. Takođe smatramo da je vrlo dobro iskustvo zvaničnih tela u nekim postkonfliktnim društvima, da iza tih tela mora da stoji država. U ovom našem slučaju, naše regionalne inicijative,

smatramo da pored nacionalnih vlada zapravo legitimitet tom telu moraju da daju i Ujedinjene nacije i nacionalne vlade. Ne možemo računati da će nacionalne vlade u državama bivše Jugoslavije, u državama zapadnog Balkana, biti jako predusretljive upravo na pomen potrebe osnivanja tela koje treba da se bavi i utvrđivanjem činjenica. I zato nam je potrebna podrška Ujedinjenih nacija, država članica Saveta bezbednosti, generalnog sekretara Ujedinjenih nacija, upravo da bismo imali tu podršku ili taj legitimitet koje niko neće osporavati. Takođe smatramo da je bitno, da to regionalno telo mora da se bavi ne zločinima kao incidentima, što se zapravo vrlo često vidi i čuje od političara. Čak se ovde u Srbiji moglo čuti da je Srebrenica neki izolovani incident. Mi smatramo da se to regionalno telo mora baviti zločinima u okviru konteksta, a kontekst predstavlja pre svega matrica tog sistematskog kršenja ljudskih prava, a ne da komisija ili telo koje će dobiti eventualno neki naziv posmatra te zločine kao neke slučajne događaje, da su neke formacije bile van kontrole, pa su počinile čak i masovne zločine. Takođe smo razmišljali o tome šta sve treba da bude u mandatu tog regionalnog tela. Vi svi znate da je veliki broj nestalih još uvek jedno od najtežih nasleđa svih tih ratova. U Bosni i Hercegovini je danas više od 13.000 nestalih, na Kosovu ima još oko 2.500 nestalih. Što se tiče Hrvatske, još uvek ima negde oko 2.000 nestalih. Uključujući i Srbe, građane Hrvatske, taj broj je nešto veći, tako da bismo mogli reći da ima negde 20.000-25.000 još uvek nestalih. To je pitanje kojim se to regionalno telo mora baviti. Naravno, tu se postavlja pitanje kako će se to regionalno telo baviti ratnim zločinima koji su počinjeni na teritoriji Hrvatske i na teritoriji Bosne i Hercegovine uz aktivno učešće Srbije, i tu nigde nema u tih pet-šest godina Kosova. Kosovo se pojavljuje 1998. godine i onda se naravno postavlja pitanje kako bi se uredio taj deo rada koji bi se odnosio na utvrđivanje činjenica koje su počinjene u oružanim sukobima na Kosovu i neposredno nakon toga. Koja su dobra, koja je dobit od tog utvrđivanja činjenica na regionalnom nivou? Isti kao i u drugim društvima koja su osnivala komisije, ta društva su dobijala jedan merodavan zapis o prošlim sukobima. Dobili su jedan činjenični zapis o počinjenim masovnim ratnim zločinima, dobili su neviđenu građu koja je postala najpouzdanija građa za formiranje nekog istorijskog iskustva, dobili su neviđene dokaze za vođenje suđenja za ratne zločine, dobili su dokaze koji mogu da podstaknu nova suđenja za ratne zločine, dobili su dokaze koji omogućuju raspravu i uopšte javni dijalog, ne samo o počinjenim ratnim zločinima i kontekstu patnje i dostojanstva žrtava nego i u kontekstu utvrđivanja i pojedinačne odgovornosti i sagledavanja opsega te „state“, državne odnosno institucionalne odgovornosti. Da bi to telo zbilja moglo da formira ili da u

najznačajnijoj meri utiče na formiranje istorijskog pamćenja, tom telu mora da stoji na raspolaganju sve ono što je prihvaćeno i utvrđeno tokom mandata Haškog tribunala. Tako da bi ta arhiva koju poseduje Haški tribunal, koja je korišćena i javno izneta u tadašnjim suđenjima, kao i deo arhive u posedu Tužilaštva koji je još uvek zatvoren ili je otvoren samo za određene organe nacionalnih država, bila veoma važna upravo za rad regionalnog tela ili za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima u regionalnom kontekstu. U tom smislu mi smo razmišljali i o tome da je u ovoj raspravi koja se vodi o arhivu i budućnosti arhiva Haškog tribunala vrlo važno da istaknemo, da stalno ukazujemo koliko je ta haška arhiva upravo važna za utvrđivanje činjenica o masovnim zločinima koji su počinjeni na ovom prostoru. I konačno, šta je još neka dobrobit od toga? Mi danas imamo situaciju i to se može videti, da se jako malo govori o prošlosti, o počinjenim ratnim zločinima. Ja ću samo izneti primer Srebrenice. Srebrenica se pominje 11. jula, nekoliko dana zapravo pre toga, možda pola dana posle tog 11. jula. Žrtve se tada nalaze u javnoj žiži, dolazi jako puno ljudi na komemoraciju, ali posle toga prestaje svako političko i javno interesovanje za Srebrenicu i za žrtve Srebrenice. Kada bismo na jedan organizovan način uspeli da dobijemo tu političku podršku u okviru ovog dela Balkana i podršku Ujedinjenih nacija, i kada bi došlo do formiranja tog tela, ono bi imalo efekta i smisla samo ukoliko bi se uspelo u tome da se otvori jedan građanski društveni dijalog o masovnim zločinima. Dakle, ukoliko bi bilo javnog saslušanja žrtava, ukoliko bi bilo i preporuka koje bi govorile o tome šta činiti posle tog javnog saslušanja, kako postupati sa žrtvama, sa onim što su one javno izrekle, i kako zapravo koristiti to što je prikupljeno za neke aktivnosti ili neke postupke koji treba da stvarno pokažu javni i politički interes prema vraćanju dostojanstva žrtvama. U tom smislu, jedan deo aktivnosti tog regionalnog tela je strašno važan zato što upravo omogućuje trajno bavljenje ili posvećivanje pažnje žrtvama. To je popis stvarnih žrtava, onih koji su ubijeni, onih koji su stradali u borbama, onih koji su nestali u toku oružanih sukoba. Kada se napravi takav popis stvarnih žrtava, onda je stvorena činjenična osnova za stvaranje programa za reparacije. Reparacije se ne mogu uniformirati u nekoj organizovanoj formi ukoliko nema popisa stvarnih žrtava i, Mirsad će kasnije govoriti o tome, i ako nemamo ni jedno regionalno telo. Ovde su neki već uradili nešto što je deo posla nekog zvaničnog tela za utvrđivanje činjenica. Time što je to za Bosnu i Hercegovinu urađeno, posao regionalnog tela će moći da bude fokusiran na neka druga važnija pitanja, a u međuvremenu se taj popis stvarnih žrtava radi i za Kosovo, tako da će deo posla tog regionalnog tela i pre formiranja biti gotov. Ja hoću sada da vas pozovem da danas u ovoj

raspravi uzmete u obzir ovo što mi govorimo o toj regionalnoj inicijativi, o tim karakteristikama, o tom mandatu, o tome zašto nam je potrebno to telo za utvrđivanje činjenica. Treba da govorimo o tome šta sve treba da bude u mandatu tog tela. Da li treba da utvrđujemo na osnovu činjenica utvrđenih o masovnim zločinima i uzroke tog činjenja, budući da imamo osnovu? Imamo razne poslove te komisije u vidu, ali u kontekstu posedovanja utvrđenih činjenica koje će nam pokazati sliku onoga što se dogodilo. Mi smo do sada imali devet različitih sastanaka u konsultativnom procesu u okviru civilnog društva. Krenuli smo sa jednim Regionalnim forumom u maju 2006. godine u Sarajevu. Odmah na početku je ukazano na utvrđivanje činjenica, svi su se složili i založili da ono mora da bude obavljano u regionalnom kontekstu. Kada smo držali taj Regionalni forum, tu u Bosni je bio jedan proces. Postojala je jedna radna grupa koju su formirale političke partije, koja je bila angažovana da izradi Zakon o komisiji za istinu. Međutim, članovi te radne grupe koji su učestvovali u radu našeg foruma, kada su čuli ono sve što smo mi govorili o iskustvima drugih postkonfliktnih društava, doneli su odluku da prestanu sa radom u toj radnoj grupi i da zatraže da se otvori javni taj proces konsultacija o tome kako utvrditi činjenice o počinjenim zločinima u Bosni i Hercegovini. Nakon toga smo organizovali konsultacije na regionalnom nivou sa piscima i umetnicima. Vi imate pregled tih zaključaka sa svih tih konsultacija u fascikli, pa ćete videti da smo tu kao moto sastanka sa umetnicima i piscima uzeli reči dramaturga i profesora na Fakultetu dramskih umetnosti u Sarajevu Harisa Pašovića. Posle toga usledio je Drugi regionalni forum u Hrvatskoj. Takođe, u tom izveštaju videćete jedan jako važan zaključak u kojem se kaže da „postoji društvena potreba za razgovorom i kritičkim preispitivanjem vlastite odgovornosti za teško nasleđe prošlosti, kao i za dokumentovanje svih slučaja stradanja i počinjene nepravde prema svim žrtvama, bez obzira na njihovu etničku i socijalnu pripadnost“. U junu i julu ove godine organizovali smo nacionalne konsultacije u Hrvatskoj, Bosni i Srbiji. U Srbiji je među zaključcima je bio i ovaj, to je bilo ključno mesto u konsultacijama, da mladi smatraju da se mora doći do toga kako taj čitav proces suočavanja sa prošlošću institucionalizovati i kako zapravo uveriti vladu i državu da država mora biti lider tog procesa. Regionalne konsultacije sa novinarima održali smo 29. septembra u Sarajevu. Učinilo nam se da je tada bilo najteže upravo zato što se novinari uglavnom bave sadašnjošću, dok se tek određene forme štampanih medija bave tematski ave problemima iz prošlosti. Ali i tu je formiran ili rečen jedan vrlo važan zaključak. Pa evo, ja ga sada kazujem: „Stvaranje regionalnog javnog konteksta kojim će se utvrđivati i saopštavati činjenice o ratnim zločinima u bivšoj Jugoslaviji

uslov je prekida sa nasleđem prošlosti i izgradnje demokratske budućnosti“. Takođe, jedan zaključak se odnosi na stvaranje pozitivnog konteksta javnog mnjenja, pa je rečeno: „Stvaranje javnog mnjenja na regionalnom nivou koje podržava utvrđivanje i saopštavanje istine koju govore činjenice jedini je pristup kojim se mogu sprečiti manipulacije žrtvama i ponavljane zločina u budućnosti.“ Regionalne konsultacije sa mladima koje smo održali pre nedelju dana, 21. oktobra 2007. godine, sve su nas ohrabrine zbog energije koju smo imali na tom sastanku i neke zaključke koji su doneti gotovo da je moguće odmah primeniti. Ja ću samo navesti dva zaključka zato što oni ulaze upravo u pitanje mandata tog hipotetičkog regionalnog tela. Poimenični popis žrtava i javno imenovanje mesta ratnih zločina su viđeni kao važni zadaci tog mogućeg regionalnog tela. Što se tiče uloge mladih u tom procesu zagovaranja, stvaranja tog regionalnog tela, oni je upravo vide u stvaranju pozitivnog konteksta u regiji za podršku regionalnom telu za utvrđivanje i kasnije i saopštavanje. I naravno, postoji i jedna lekcija koju su nam održali, pa su nam rekli tada da cilj konsultacija mora biti jasnije postavljen, da mora biti jasnije rečeno od strane samih organizatora. da li je reč o podršci regionalnom telu, ulozi mladih i drugih učesnika konsultacija u procesu utvrđivanja činjenica i formiranja komisije ili o tome kako će mladi utvrđene činjenice prenositi velikoj populaciji mladih i kako će zapravo to prenositi ili stvoriti forme za prenošenje nekim budućim generacijama. Ja nisam mogla kraće da govorim, pokušavala sam razmišljajući kako da sve to bude kraće, ali me je upravo ovaj zaključak mladih nekako terao da pokušam da što detaljnije iznesem ono što smo uradili od maja 2006. godine u procesu javnih konsultacija, šta smo čuli, šta je konačno utvrđeno kao zajednički stav svih učesnika u konsultacijama i šta je to što nas uči iskustvo drugih postkonfliktnih društava. A sada dajem reč voditeljici Documente, Vesni Teršelič.

Vesna Teršelič: Hvala, Nataša, dobar dan. Ja vas samo molim za još malo strpljenja kako bih kratko rekla nekoliko rečenica o nezvaničnim inicijativama jer kad nema političke i društvene volje za zvanične inicijative, ostaje nam mogućnost nezvaničnih, kako lokalnih tako i nacionalnih poduhvata. Na nekoliko primjera iz ovog izvrsnog teksta o nezvaničnim inicijativama samo ću podsjetiti koje su to mogućnosti. Prvo, govoreći o tome da organizacije za ljudska prava ionako prikupljaju dokumentaciju kako bi sačuvala činjenice o kršenjima ljudskih prava, i kada kreću u smjeru nezvaničnih inicijativa imaju ciljeve vrlo slične zvaničnim komisijama za istinu, želivši s jedne strane dokumentirati istinu utemeljenu na činjenicama, a s druge strane stvoriti prostora za

glas žrtava, za glas preživelih. I isto tako kao i kod komisija, i njihov rad obično završava izveštajem u kojem su pobrojane te činjenice, na prvom mjestu, ako je moguće, imena žrtava i precizno je opisano kakve su to bile sustavne povrede. S time da nezvanične inicijative mogu biti zamjena za suđenja kad ona nisu moguća i za komisije kad one nisu moguće, mogu biti prethodnica nekom zvaničnom obliku utvrđivanja i kazivanja istine, a mogu biti i komplementarne jer podsjećam da su moguće i na lokalnoj i na nacionalnoj razini. Mislim da je vrlo rječit primjer iz Brazila, iz Južne Amerike, gdje znamo da su djelovale komisije u Argentini i Čileu koje su završile svoj rad izvještajima pod naslovom *Nunca Mas!*, *Nikada više!*. U Brazilu, organizacije za ljudska prava i odvjetnici žrtava susreli su se sa situacijom u kojoj su nakon 20 godina sustavnog mučenja od strane vladinih institucija 1979. godine proglasili amnestiju. I odvjetnici koji su ušli u arhive vojnih sudova, obrazlažući to što rade pripremom velike amnestije i oprosta, zapravo su u jednom dugom procesu iskopirali cjelokupnu dokumentaciju o mučenjima od 1964. do 1979. godine, i to doista izveli na jedan fascinantant način koji je završio knjigom *Nikad više*, objavljenom 15. jula 1985. godine, paralelno na portugalskom i na engleskom jeziku. Ta je knjiga sadržala podatke o više od 20 godina sustavnog mučenja od strane vladinih institucija. Kopija cijele dokumentacije u trenutku kad je knjiga objavljena bila je sačuvana i u Ženevi i bilo je posve nemoguće osporiti podatke koje su objavili. Spominjem to kao jednu izrazito jaku nezvaničnu inicijativu koja je itekako proizvela valove u brazilskom društvu. Spomenuću i rat u Gvatemali i izvještaj Obnove historijskog sjećanja, na kojem su stotine aktivista uz podršku katoličke crkve i drugih crkava radili puno godina i skupili 6.500 svedočanstava preživelih i dokumentirali preko 55.000 slučajeva kršenja ljudskih prava. Njihov izvještaj objavljen je u aprilu 1998. isto tako pod naslovom *Gvatemala: Nikada više!* i uključio je kombinaciju svedočanstva, dakle baš priča preživelih, i podataka o različitim povredama ljudskih prava. No, dva dana posle objavljivanja izveštaja biskup Gerardi koji je stajao iza cijelog projekta bio je ubijen. Ovdje imate primjer moguće uloge crkava u procesu kazivanja istine i odmazde koju oni koji su odgovorni za zločine mogu napraviti. I nakon izvještaja žrtve još uvijek tragaju za pravdom. Četiri počinitelja bili su osuđeni za ubojstvo, ali su kasnije pušteni na slobodu. Dakle, i kad se objave podaci pitanje je kakve će biti pravosudne konsekvence i tu se postavlja ovo pitanje ima li mogućnosti da takva inicijativa dobije službenu podršku i kakve bi konsekvence onda imala. Da ne navodim samo nacionalne projekte, htjela bih svakako spomenuti i primjer zajednice u Irskoj i Komemorativni projekt Ardojne jer je u Irskoj nakon ubistva više od 3.000

ljudi osnovana Komisija za žrtve 1997. godine, koja je vodila u formalni Blumfildov izveštaj. No, u zajednici Ardojne nisu bili zadovoljni tim izveštajem jer su smatrali da se stvara stanovita hijerarhija žrtava i odlučili su se za svoj poduhvat, gdje su u svom mjestu razgovarali sa svim preživjelima. Sakupili su dakle metodom usmene povjesti njihova sjećanja i ne samo da su ih sakupili i transkribirali nego su dali priliku svima da čitaju i svoje i sjećanja svih ostalih i da skupa naprave tekst koji je svima prihvatljiv. Osim što su sakupili sjećanja, oni su razgovarali o tome što znači žrtva za njih, kakve različite grupe žrtava vide i na kraju onda objavili knjigu *Ardojne: neiskazana istina*, želivši dopuniti onu službenu istinu svojim viđenjem. I ja bih rekla da je vrlo bitno u našem radu biti ambiciozan, ali cijeniti male korake i vidjeti zapravo da se male lokalne nezvanične inicijative mogu dopunjavati sa nacionalnim i regionalnim inicijativama, a u našem zajedničkom radu između tri centra vrlo vjerovatno najdalje je stigao Istraživačko-dokumentacioni centar, dokumentiranjem ljudskih gubitaka u Bosni i Hercegovini, pa će o tome nešto više reći Mirsad Tokača.

Mirsad Tokača: Hvala. Pre svega drago mi je da vas vidim ponovo, neke po ko zna koji put, a neke prvi put. Otprilike se sad navršava nekih 10 godina otkako je u ovom regionu, a u Bosni naročito, počela priča o formiranju zvaničnog tijela za utvrđivanje istine ili formiranje neke komisije za istinu i pomirenje. Dakle 10 punih godina je ta priča otvorena i mene je ta priča pomalo i nervirala iskreno govoreći. Osjećao sam da nemam moralno pravo govoriti o tome ako iza mene ne stoje činjenice. I kako tad prije 10 godina, tako sam i sada duboko ubijeđen da u regionu, u Bosni pogotovo, ne postoje zvanične državne inicijative koje bi mogle završiti jednim konsensualnim pristupom, cjelovitim pristupom u utvrđivanju činjeničnog stanja o događajima u Bosni i Hercegovini u periodu 1992-1995. godina. Ja sam dugo vodio Državnu komisiju za ratne zločine koja je taj dio završila tako kako je završila, kao i mnoge druge komisije i na to neću da se osvrćem jer je to jedno bogato iskustvo koje vučem sa sobom i koje je mene držalo u ubeđenju da je to što ću nastaviti da radim zapravo dobar put. A taj put je da pokušamo tražiti alternativne istine, istine koje neće biti samo utvrđene od strane države, vlade, jer one očigledno to neće iz njima znanih razloga, nego da to radimo na jedan drugi način, izvan zvaničnih državnih krugova. Ja sam tad napustio to, htio sam napraviti svoj Istraživačko-dokumentacioni centar i prva stvar koju smo uzeli kao jedan vrući krompir, veliki zalogaj, bilo je utvrđivanje činjeničnog stanja o identitetu žrtava u Bosni i Hercegovini. Namjerno izbegavam reći broj, namjerno, jer broj je tu

samo sekundarni produkt toga što smo mi radili. Vi imate pred sobom jedan papir koji se zove *Nezvanične inicijative za utvrđivanje i kazivanje istine*. Ovaj papir, nažalost, nikako ne dotiče Bosnu, pa bih sad nekoliko minuta zloupotrijebio da dopunim ovog autora koji možda nema apsolutno nikakav uvid u to šta se događalo u Bosni. U Bosni bi mnoge stvari danas izgledale drugačije da nisu postojale nezvanične alternativne grupe, inicijative koje su neke stvari uporno gurale. Na tim inicijativama je iznikao jak pokret žrtava, iznikle su veoma snažne nevladine organizacije i one su dobar primer kako, na primer, rast toga što mi zovemo civilno društvo, inicijative civilnog društva, može snažno uticati na neke tokove. Danas ne bi bilo Memorijalnog centra Potočari bez Žena i majki enklave Srebrenice i Žepe i nekih drugih koji su oko toga intenzivno radile, danas bi mnoge stvari sasvim drugačije izgledale da nisu u međuvremenu nastale prilično jake nevladine organizacije i ja sam duboko ubijeđen da u ovom času u Bosni i Hercegovini ne postoji, kad je riječ o ovoj vrsti pristupa, ništa snažnije ni važnije nego da dalje nastavimo razvijati ove inicijative jer su državni odnosno bosanski vlastodršci potpuno nesposobni da razumeju važnost istine za transformaciju bosanskog društva. Ovom u prilog ide potpuna propast nekih inicijativa koje su potpuno zalutale, tipa Sarajevske komisije, ove radne grupe za koju niti ko zna kako je nastala niti kako je završila sa svojim radom. Imali smo priliku da ih saslušamo u Sarajevu pre godinu i nešto dana tako da niko ne zna kako su počeli ni kako su završili svoj rad. Nije tu bilo nekavih rezultata. Dakle, nama ostaje da kao nevladine organizacije koje se na razne načine iz raznih perspektiva bave problemima ljudskih prava pokušamo postepeno doprinositi onome što definišemo kao doprinos utvrđivanju činjeničnog stanja o ratnim događajima, zločinima, pre svega nad civilima, ali i generalno dešavanjima u svakom od ovih društava. Mi smo uz strašno puno teškoća i problema uspjeli projekat ljudskih gubitaka da tako kažem „izgurati“, bili smo na razne načine opstruirani, napadani, bilo je svega i svačega, prijatni, nismo bili sigurni da ćemo žive glave iz svega toga izvući. Uglavnom, da skratim, ovog časa mislim da ćete u Bosni teško naći nekog ko će upotrijebiti druge brojeve i drugačiji pristup problemu broja žrtava od onog koji smo mi promovirali, što je dobar znak, što je zaista dobar znak da ovakav alternativni pristup ima svoje mjesto. Naravno, ja ne želim da ga favorizujem na nekakav način jer smatram, duboko sam ubijeđen, da država mora preuzeti dio svoje uloge. Kad će ona to preuzeti, ja ne znam. Međutim, mi ne smijemo gubiti vrijeme, mi ne smijemo čekati kad će to država uraditi. Jer da smo mi čekali državu, ni dan-danas ne bismo ništa uradili. Dakle, mislim da mi imamo i intelektualne i organizacione kapacitete i nekakav moralni odnos spram

stvari da ovo, za što govorimo da je utvrđivanje činjenica, nastavimo da radimo. Da li će jednog dana država u tome uspjeti, ja bih volio da vidim. Ne samo nacionalno tijelo u Bosni i Hercegovini, nego i regionalno tijelo za koje se toplo zalažem. Kako ćemo ga zvati? Mi ga sada trenutno zovemo nekim tijelom za utvrđivanje istine, vjerujte da ja nisam još načisto kako ćemo to zvati i uopće kako će biti moguće to organizovati. Zapravo, ove konsultacije služe tome. Mi nismo htjeli kao tri centra da budemo lideri bilo čega, da mi kažemo i da bilo kome šta namećemo, nego smo rekli: „Hajdemo mi biti lideri jednog konsultacionog procesa, da jednostavno vidimo šta ljudi misle o tome, šta ljudi iz raznih perspektiva misle da je važno da se uradi. A da u isto vrijeme i sami nastavimo dokumentovati ratne zločine.“ To je strašno važno. Mi se ne smijemo nikako izgubiti u beskonačnim debatama o ovom problemu. To je najmanje važno. To što mi danas sjedimo ovdje je manje važno nego šta ćemo mi kad se vratimo odavde raditi svako u svojoj sredini. E, to je za mene najvažnije, šta ću ja kad se vratim u Bosnu sutra uraditi praktično. Pored ovog projekta ljudskih gubitaka, ja sam se sad vratio iz Londona sretan što više nisam sam jer postoji čak i svjetska inicijativa da se napravi jedna koalicija, isto tako nezvanična, eksperata raznih vrsta koji bi radili na nekim modelima uspostavljanja onoga što smo tamo definisali kao casualty counting body, dakle kao neko tijelo koje bi se bavilo time kao i naše, uspostavljanjem jedne kvalitativne osnove i metodološke i organizacione za utvrđivanje identiteta i na tome obračuna, da tako kažem, broja ubijenih, nestalih i tako dalje. To je dobar signal da je ovaj naš projekat koji smo posle dobili zaista u jednoj velikoj mjeri do kraja imao uticaja i izvan granica balkanskog prostora. Dakle, to su zaista strašno važne stvari. Ja bih vam mogao danima pričati o mom ličnom iskustvu boravka u lokalnim sredinama. Ja sam neki dan bio u Foči. Fantastičan je utisak kad okupite ljude iz lokalne zajednice koji su koliko juče bili podjeljeni na razne načine i stavite pred njih imena njihovih sugrađana da oni to vide, da oni osjete šta se tamo desilo. Ništa, čini mi se, bolje nema u obračunu sa politikanstvom, manipulacijama brojevima i tako dalje od toga da se vidi lice, da se vidi grobno mjesto žrtve, da se vidi snaga argumenta. U tom smislu ja mislim da pored ovog što radimo danas i ovih mjeseci, radeći sa velikim grupama raznih ljudi, da osluhnemo šta oni misle, da čujemo kritičku riječ o tome, ja vas zaista molim da pokušamo graditi jednu koaliciju koja će nastaviti dokumentovati zločine, ne samo ratne zločine. Imate, naravno, kod nas kršenja ljudskih prava na svakom koraku, ali mi nismo još uradili ono što nam je važno, da utvrdimo najstrašniji oblik kršenja ljudskih prava, oduzimanje života ljudima, ubijanja, mučenja, sakaćenja, zatvaranja i tako dalje. U tom

smislu mi već intenzivno radimo niz projekata, ovdje sjede neki ljudi koji su isto tako na tome radili u Bosni i ja im se ovim putem želim zahvaliti i ohrabriti ih zapravo, jer i meni je od njih važno ohrabrenje koje sam primao. I da konstatujem jednu stvar koja vam može biti interesantna. U jeku najvećih napada na nas, ni jedna takozvana organizacija za ljudska prava se nije javila da zaštiti naše pravo i slobodu da istražujemo i da utvrđujemo žrtve. Ni jedna jedina. Da nam nije bilo medija, da nisu mediji bili na našoj strani, ti takozvani borci za ljudska prava bi se zaista morali stideti danas jer se tu nije radilo o tome da zaštitite mene ili organizaciju kojoj ja pripadam, to je manje važno. Važno je da se sačuva moja sloboda da ja to radim, pa taman to radio i pogrešno, znate. Tu slobodu nama ne smije niko ugroziti. Pa to je ključna stvar za sve ove organizacije ljudskih prava. Tu osjećam da mi nešto fali. Niti Helsinški komiteti, niti razni centri za ljudska prava, niko, niko, niko živ se nije oglasio da kaže: „Pa ljudi, pustite čovjeka da radi. Pustite ga da radi.“ To je bilo nešto što je meni bilo najteže. To je bio nož u leđa. To je trenutak kada se čovjek osjeća sam i da, zapravo, nije bilo novinara, ja im se zahvaljujem, ne bi bilo moguće izdržati takav pritisak kojem smo mi bili izloženi: rasističkih prijetnji, prijetnji ubistvom, prijetnji porodici i tako dalje. Ja vas molim kao članove pokreta za ljudska prava u regionu da obratite pažnju na to, da obratite pažnju na svoju moralnu obavezu da podržavate ove vrste sloboda. Naše slobode da utvrđujemo činjenično stanje. Ako nam tu slobodu neko oduzme, ja ne znam šta mi hoćemo, čime ćemo se mi to baviti, o kakvoj mi to priči pred „rajom“ ovde pričamo. Hvala vam što ste došli u ovako velikom broju jer osjećam da je to na neki način reakcija na to što ove tri organizacije već nekoliko godina rade zajedno i zapravo radimo sa vama, ne radimo to bez vas jer mislim da nema svrhe ako to ne rade tri koaliciona partnera, Fond za humanitarno pravo, Documenta i Istraživačko-dokumentacioni centar.

Nataša Kandić: Mi organizujemo Treći regionalni forum 6. i 7. decembra u Beogradu i na jednoj od sesija će Istraživačko-dokumentacioni centar prezentirati svoj projekat, završeni izveštaj, popis ubijenih i stradalih u oružanim sukobima u Bosni i Hercegovini, odnosno popis stvarnih žrtava. Na istoj prezentaciji mi ćemo prezentovati ono što je do sada urađeno u vezi sa popisom ubijenih i nestalih na Kosovu u oružanim sukobima. Nas troje smo se predstavili govoreći svako o pojedinim pitanjima, a sada molimo pre pauze da se i ostali učesnici današnjih konsultacija predstave, pa evo možemo dalje, od Vesne nadalje.

Sandra Orlović: Sandra Orlović, Fond za humanitarno pravo.

Mirjana Bilopavlović: Mirjana Bilopavlović, Centar za podršku i razvoj civilnog društva „Delfin“, Pakrac.

Jasminka Dedić: Jasminka Dedić, Mirovni institut Ljubljana.

Sabina Talović: Sabina Talović, Bona Fide Pljevlja i aktivistkinja Žena u crnom.

Albert Musliu: Albert Musliu, Asocijacija za demokratske inicijative, Makedonija.

Memnuna Zvizdić: Memnuna Zvizdić, Žene ženama, Sarajevo.

Staša Zajović: Staša Zajović, Žene u crnom, Beograd.

Antonela Balić: Antonela Balić, u ime Foruma mladih i Neformalne edukacije CrneGore.

Suad Missini: Suad Missini, Istraživački centar za građansko društvo Skoplje, Makedonija.

Valentina Zeljak-Božović: Valentina Zeljak Božović, Međunarodni rehabilitacijski centar za žrtve mučenja, Zagreb.

Miroslav Živanović: Miroslav Živanović, Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu.

Srđan Dvornik: Srđan Dvornik, Hrvatski Helsinški odbor za ljudska prava iz Zagreba.

Jezdimir Milošević: Jezdimir Milošević, predsednik nevladine organizacije Mirovna akcija humanista iz prigradskog sarajevskog naselja Rakovica.

Goran Bubalo: Goran Bubalo, Terca, Sarajevo.

Gordan Bosanac: Gordan Bosanac, Centar za mirovne studije iz Zagreba.

Branka Rajner: Branka Rajner, Biro za ljudska prava, Tuzla.

Dušan Radaković: Dušan Radaković, Partners Kosova, Priština.

Behxhet Shala: Behxhet Shala, Odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Priština.

Valdete Idrizi: Valdete Idrizi, organizacija Community Building, Mitrovica, Kosovo.

Slobodan Franović: Slobodan Franović, Crnogorski Helsinški komitet za ljudska prava.

Bekim Blakaj: Bekim Blakaj, Fond za humanitarno pravo, kancelarija na Kosovu, Priština.

Cvijeta Senta: Cvijeta Senta, Mreža mladih Hrvatske i Vijeće mladih grada Zagreba.

Ljubo Manojlović: Ljubo Manojlović, Srpski demokratski forum iz Zagreba.

Maja Karaman: Maja Karaman, Građanski odbor za ljudska prava, Zagreb.

Gordan Bodog: Gordan Bodog, Izmir, Zagreb.

Vesna Petrović: Vesna Petrović, Beogradski centar za ljudska prava.

Vanesa Galić: Vanesa Galić, Nansen dijalog centar, Mostar.

Biljana Kovačević Vučo: Biljana Kovačević Vučo, Komitet pravnika za ljudska prava, Beograd.

Sinan Alić: Sinan Alić, Fondacija Istina, pravda, pomirenje, Tuzla.

Sonja Biserko: Sonja Biserko, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Vehid Šehić: Vehid Šehić, Forum građana Tuzle.

Aleksandar Popov: Aleksandar Popov, Centar za regionalizam iz Novog Sada.

Maja Stojanović: Maja Stojanović, Inicijativa mladih za ljudska prava, Niška kancelarija.

Andrej Nosov: Andej Nosov, Inicijativa mladih za ljudska prava.

Semiha Kačar: Semiha Kačar, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda.

Dobrosav Nešić: Dobrosav Nešić, Odbor za ljudska prava Leskovac.

Katarina Kruhonja: Katarina Kruhonja, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava iz Osijeka.

Nataša Kandić: Molimo i posmatrača da se predstave.

Bogdan Ivanišević: Bogdan Ivanišević, Međunarodni centar za tranzicionu pravdu.

Adisa Sarajčić Hajdari: Adisa Sarajčić Hajdari, Istraživačko-dokumentacioni centar.

Despina Syrri: Despina Syrri, Belgrade Fund for Political Excellence.

Jelena Volić: Jelena Volić, Beogradski fond za političku izuzetnost.

Maja Dubljević: Maja Dubljević, Documenta.

Igor Roginek: Igor Roginek, Documenta.

Emilijano Gjika: Emilijano Gjika, Humanitarian Law Center.

Nenad Dimitrijević: Nenad Dimitrijević, Fond za humanitarno pravo.

Selma Šumanović: Selma Šumanović, Kancelarija Ujedinjenih nacija u Beogradu.

Enrique Roig: Enrique Roig, Institute for Sustainable Communities.

Jelena Simić: Jelena Simić, Fond za humanitarno pravo.

Dragan Popović: Dragan Popović, Fond za humanitarno pravo.

Budimir Ivanišević: Budimir Ivanišević, Fond za humanitarno pravo.

Matthew Holliday: Matthew Holliday, Humanitarian Law Center.

Dalibor Ilić: Dalibor Ilić, Fond za humanitarno pravo.

Aida Čorović: Aida Čorović, ja nisam iz Fonda za humanitarno pravo. Urban In iz Novog Pazara.

Ljiljana Hellman: Ljiljana Hellman, Impunity Watch.

Bogdan Gavanski: Bogdan Gavanski, Institut za održive zajednice.

Miloš Urošević: Miloš Urošević, Žene u crnom.

Nenad Vukosavljević: Nenad Vukosavljević, Centar za nenasilnu akciju.

Ivana Franović: Ivana Franović, Centar za nenasilnu akciju.

Sabina Hasanaj: Sabina Hasanaj, Fond za humanitarno pravo.

Marko Minić: Marko Minić, Misija OEBS-a u Srbiji.

Nataša Kandić: Sada nastupa pauza do 11.05. U 11.05 počinjemo sa radom.

Debata o Regionalnoj inicijativi i drugim inicijativama za regionalno utvrđivanje i saopštavanje činjenica o masovnim ratnim zločinima u bivšoj Jugoslaviji, I deo

Moderatorka: Sandra Orlović, Fond za humanitarno pravo

Sandra Orlović: Pozdravljam vas još jednom, nadam se da će učesnici ući iz hodnika. Sada započinjemo dvočasovnu diskusiju, potpuno sam sigurna da ćemo u toku ove diskusije čuti različita mišljenja u vezi sa predmetom ovih konsultacija, da će biti suprotstavljenih mišljenja, ali ja bih sada rekla nekoliko opservacija za koje verujem da oko njih postoji saglasnost među svim prisutnima. Pre svega mislim da se tokom suđenja za ratne zločine koja se odvijaju pred Haškim tribunalom i pred domaćim sudovima neće moći utvrditi dosta činjenica o zločinu, neće se moći rasvetliti ni približno zadovoljavajući broj zločina, na njima se neće čuti glas mnogih žrtava. Takođe, sigurna sam da se slažete i sa opservacijom da suđenja za ratne zločine pred Haškim tribunalom i pred domaćim sudovima ne dopiru do javnosti u onoj meri u kojoj bi trebalo i da javnost na činjenice i dokaze koje se izvode na tim suđenjima ne reaguje na pravi način, da se u jednoj takvoj situaciji zaista stvara prostor koji je itekako pogodan za razne manipulacije, zloupotrebe, istorijski revizionizam i tako dalje. Mi danas ovde upravo govorimo o jednom mehanizmu koji će popuniti taj prostor, koji će predstavljati jednu nadogradnju na suđenja za ratne zločine, dakle nešto što će upotpuniti tu sliku o zločinima koji su počinjeni na prostoru bivše Jugoslavije. Nas sada zanima vaše mišljenje o tome da li je ovaj mehanizam, ovo regionalno telo, nismo zapravo ni sigurni kako će se zvati, o kojem su govorili Mirsad, Vesna i Nataša, odgovor na ove izazove i ako smatrate da nije, zanima nas svakako mišljenje zbog čega mislite da ovo telo nije dobro rešenje. A s druge strane, ako smatrate da je to dobro rešenje, zanima nas kako vi vidite to telo. Kako vidite to telo u kontekstu onoga čime ono treba da se bavi? Koje povrede, koje zločine treba da istraži, ko treba da bude angažovan u tom telu, kako vidite angažovanje nevladinih organizacija iz regiona u odnosu na rad tog tela kako pre početka

rada tako i u toku samog rada, ali i nakon rada tog tela? Kako obezbediti legitimitet tom telu, dakle da se taj izveštaj koji proizvede to telo kasnije prihvati u regionu kao jedno kolektivno sećanje? Ja ću se ovde zaustaviti i daću reč gospodinu Aleksandru Popovu, koji se prvi javio za reč.

Aleksandar Popov: Hvala lepo. Ja bih se na početku zahvalio svim organizacijama na organizaciji ovoga skupa, zahvalio bih im se na hrabrosti i upornosti sa kojom rade ovaj veoma odgovoran posao i što nas povremeno sazivaju na ovakve konsultacije, na dogovore oko zajedničke aktivnosti, što je veoma važno. I mislim da je tu, što je rekao Mirsad Tokača, važno da upoznamo stvari, a važno je da se ponekad podsetimo šta su markantne tačke kojih se moramo držati u radu na ovom terenu. Ja bih samo rekao nekoliko opservacija i nekoliko stavova oko ovoga što je rečeno. Prvo, mislim da definitivno treba da raskrstimo s tim da za nas nisu merodavni primeri kao što je Gvatemala, Čile i druge takve zemlje gde se sukob dešavao u jednoj zemlji između nekoliko populacija, između režima i dela opozicije. Ovde kod nas je elementarna stvar da je reč o sukobu koji je bio tripartitnog karaktera, dešavao se na teritoriji dve zemlje, treća je bila vrlo direktno umešana u taj sukob. Dakle, onda automatski prelazimo na sledeću tačku, na sledeću temu, a to je pitanje formiranja ovih komisija o kojima je bilo reči. Na komisije na državnom nivou ili, kako bi se to reklo, na nacionalnom nivou ja mislim da iz više razloga jednostavno treba staviti tačku i to ne postavljati kao pitanje. Pod jedan, ako se prave na državnom nivou, one su pokazale. Imali smo Koštuničinu komisiju koja je bila formirana da kompromituje celu priču. I mi imamo faktički, pošto je spor bio tripartitnog karaktera, situaciju da će svaka strana težiti da dokaže svoje, kada je reč o državama bar ovakvim kakve su sada. Biće potrebno još jedno dugo vreme, bar koliko ja vidim, nisam preveliki optimista, da se ne kaže da smo mi bili žrtve, a da je druga strana ta bila koja je činila veće zločine. Dakle, da kažem ovako, nadam se da u državi u kojoj ja živim neće nikom pasti na pamet da pravi takvu kombinaciju jer znamo kakvo može biti finale njenog rada. Ono što bi imalo smisla jeste da se napravi regionalna komisija, ali naše vlade koje sada imamo ni za to neće pokazati sigurno spremnost i to mogu otvoreno da kažem. U Srbiji i u Bosni imamo provizorijum vlada. Pogledajmo, evo, šta se dešava ovih dana. **Mi smo u stanju nezavršenog rata, pre nego na pragu izgradnje mira, tako da je ova situacija ne da ne ide u prilog tome, nego sigurno nema šanse da se tri vlade u tri države dogovore oko formiranja jedne regionalne komisije. Dakle, ostaje ono što je**

i Nataša rekla u svom slovu, imamo dva plana delovanja. Prvo, bilo dobro ako bi međunarodna zajednica u liku Ujedinjenih nacija učinila to da se formira jedno takvo telo i da bude pokrovitelj njegovog rada. Onda bi to imalo nekog smisla i dalo bi rezultate. Drugo je ono što mi radimo u nevladinim organizacijama i tu vidimo opet neka tri nivoa delovanja. Jedno je ovo što rade dve organizacije koje direktno prikupljaju činjenice, što je dragocen i mukotrpan posao, ali je važan da se sada uradi jer kako vreme odmiče, sve će teže biti da se to i sakupi i da se sačuva. Drugi nivo je delovanje na obnovi razumevanja i poverenja, gde imamo na svu sreću organizacije koje to i na regionalnom nivou rade. Evo ja sam sticajem okolnosti predstavnik jedne takve organizacije, Igmanske inicijative, koja kroz niz aktivnosti deluje na planu da popušta napetost između naših zemalja, da se učine mali ali važni koraci da bi se išlo u pravcu obnove razumevanja i poverenja. I treće, to je ono na čemu svi radimo, da se deluje prema javnom mnjenju, da se počinju prihvatati činjenice koje bi trebalo da su nesporne. I danas imamo ovde da će neko doći pa će reći: „Ma kakvih 8.000 žrtava u Srebrenici, to je fikcija“, bez obzira na to što su to i Vlada i Komisija Vlade Republike Srpske utvrdili, i tako dalje. Znači, važno je da delujemo prema javnosti da bi na neki način to moglo da padne na plodnije tle. I onda je tu dragoceno da imamo ovakve povremene konsultacije, gde bi na neki način koordinirali ovakve aktivnosti tako da to da sinergetski efekat, da mi kao nevladine organizacije bar koliko možemo na tom planu uradimo. Hvala.

Sandra Orlović: Hvala. Gospođa Biljana Kovačević Vučo.

Biljana Kovačević Vučo: Hvala. Ja ću se složiti sa Aleksandrom Popovom, međutim, mislim da je zapravo neophodno da se prave alternativne komisije i ne treba sada da brkamo državne komisije i alternativne komisije jer je sa državnim završeno. Mi tu nemamo apsolutno ništa da tražimo i mi nećemo da diskutujemo o tome. Znači, to potpuno van dnevnog reda. Što se tiče samih alternativnih komisija, mora jako da se vodi računa da u tri sredine, odnosno četiri, i na Kosovu, mi živimo i u društvenom i političkom kontekstu. Ono što Staša Zajović kaže, nevladine organizacije u Srbiji zaista nisu deo političkog konteksta. Izvinjavam se, i u Crnoj Gori, nekako nju preskačemo svaki put. Naše nevladine organizacije koje se bave tranzicionom pravdom i koje se bave ljudskim pravima se ovde drugačije tretiraju, na ovaj način se namerno veštački ekstremizuju, ako to može tako da se kaže, i državna politička elita se trudi da uticaj tih

nevladinih organizacija i civilnog društva zapravo demonizuje na određeni način. Zato o tome treba da se vodi računa, što ne znači da naš glas nije bitan. Oni to i rade zbog toga što je naš glas jako važan i zato što mi proizvodimo efekat u društvu i provociramo društvena zbivanja. To je neki fokus o kojem govorim i koji mora u Srbiji da bude na jednoj alternativnoj grupi, koaliciji koja bi se zapravo bavila utvrđivanjem činjenica i onim što ovde nije rečeno, a to je i interpretacija tih činjenica. Zapravo, to je ono što je jako bitno, pristup prema činjenicama. E sada, ta situacija da mi dolazimo iz potpuno različitih sredina, u kojima je uloga u ratu bila različita, naravno, i definiše te alternativne nacionalne komisije, i to je jedno metodološko pitanje koje mora da se reši na adekvatan način. A zaista bi bilo fantastično kada bi se uspostavila regionalna komisija, to bi bio sjajan rezultat da se može formirati, ali bi ona uvažavala specifičnosti svake sredine iz koje dolaze te alternativne komisije. Ja moram da kažem, bez obzira na sve probleme koji postoje u Bosni, da se vi sigurno ne suočavate sa istim problemima sa kojima se i mi suočavamo. E sad, postoji još jedna stvar koja je veoma bitna. Kada se formiraju komisije, državne ili alternativne, podrazumeva se da je određeni proces završen. Mi se sada nalazimo u jednoj situaciji u kojoj taj proces zapravo još uvek nije završen. Imamo pitanje Kosova koje se čeka, imamo pitanje Republike Srpske i imamo ponovo jednu takozvanu patriotsku homogenizaciju, koja zapravo na određeni način ukida i ono malo osvojene demokratije. Tako da je to nešto što nama zapravo i otežava rad, ali nam i omogućava da se jasno odredimo prema tim stvarima koje treba da budu završene. Sada ne bih mnogo dužila, jako je važan efekat koji se proizvodi. Ja mislim da izveštaj ne može da bude jedini cilj komisije, ja znam da su sve te komisije, ne znam koliko ih ima, ipak proizvodile izveštaje, ali to nije jedino. Mi se nalazimo u takvim situacijama da ono što bi te komisije trebalo da urade predstavlja jedan agilan društveni pritisak. U stvari, pritisak civilnog društva na političku elitu jer to je upravo ono što nama najviše manjka ovde, rešenost političke elite da raskine sa prošlošću koju bolje da ne kvalifikujem sada. U tom smislu **mislim da je jako važno da baš na ovim konsultacijama razgovaramo o tome, što je Nataša postavila kao pitanje, koje činjenice utvrđujemo. Hoću da kažem: činjenice zločina, ali i druge činjenice koje su uzroci, koje su dovele do zločina. Jako je važno metodološki kako će se to postaviti da bi postojali ozbiljni rezultati i efekat.** Znači, pitanje metodologije je nešto čemu moramo da posvetimo jako, jako veliku pažnju. I ja **odgovorno tvrdim da u Srbiji u stvari postoji politički konsensus, ali nam on ne ide u prilog, u civilnom društvu ne postoji konsenzus, to je problem. Mi smo duboko podeljeni kao nevladine**

organizacije koje se bave ljudskim pravima, koje se bave pitanjima tranzicione pravde, i kao organizacije koje smatraju da je to vreme prošlo i da treba da se gleda u budućnost. Bojim se da organizacije koje smatraju da samo treba da se gleda u budućnost i da ne treba više da se sećamo prošlosti imaju prednost u ovom trenutku i da su one podržane od međunarodne zajednice, mislim čak i od Evropske unije, i da je pitanje prošlosti zapravo nešto što se pokušava zataškati na ovom prostoru, da se misli da može da se pronade rešenje. Znači, postoji nekoliko problema, ja kandidujem za jedan od najvažnijih metodologiju i koje činjenice utvrđujemo, kao i, naravno, ono što je neko rekao, da li postoji društvena potreba za tim. Društvena potreba postoji, ali ona nije formirana kao društvena potreba, znači ona nije kao takva kvalifikovana i to je veoma bitno. Ovo što kažem, govorim o Srbiji. I naravno, bitne su specifičnosti svake sredine u kojoj se formiraju te koalicije, komisije, alternativne komisije, kako god da ih nazovemo. Hvala.

Sandra Orlović: Hvala. Reč dajem Srđanu Dvorniku, a sledeći je Gordan Bodog.

Srđan Dvornik: Hvala. Da se nadovežem odmah na ovo što je Biljana kazala u vezi s tim da li je utvrđivanje činjenica s pomoću Božijom i istine danas popularno među faktorima koji odlučuju. U onoj mjeri u kojoj utvrđivanje činjenica remeti neku vrstu instant pomirenja, jednog brzog smirivanja i normalizacije, to sigurno nije, a takozvana međunarodna zajednica je do sada svaki put pokazala da kada se ustanovi ko je pobedio, ko negde ima kontrolu, da se s njim ili njima onda pregovara, ustanovljava nekakav kompromis i tako dalje. To se događa iz perspektive Hrvatske u kojoj je sigurno najlagodnija situacija, pogotovo u Srbiji sa Kosovom i sada sa ovim prijetnjama i još nestabilnosti u Bosni i tako dalje. To se vidi, na jedan drugačiji način, tamo gde je sada proces normalizacije te zemlje i njenog uključivanja u Evropsku uniju i ispunjavanja nekih drugih standarda pri kraju, tu ćete onda imati taj fenomen da će ovi međunarodni promatrači imati tendenciju da zapravo sve svoje izveštaje malo uljepšavaju, da pokažu da su oni imali neke rezultate i tako dalje, da je to sada sve zapravo jedan obavljen posao. Jednostavno, tu se definitivno pokazuje ono što smo mogli naslućivati i ranije, a to je da se ne valja previše dati razmaziti i oslanjati se previše na međunarodnu podršku bilo u zalaganju za ljudska prava, bilo u zalaganju za istinu o zločinima koji su počinjeni. To je jednostavno tako, u tom smislu važi jedna misao koju je neko bio izrekao kad smo se našli u Ulcinju, mislim u martu 2000. godine, i kada je i B92 između ostalih bio organizator Konferencije o istinama, odgovornostima i pomirenjima,

ovako ljepo u pluralu. Tada je bivši prvi predsjednik moje organizacije, Ivan Zvonimir Čičak, koji nije mogao doći na ovaj skup, poručio da nije siguran da se slaže s tim da se govori o istini jer je ona često u direktnoj suprotnosti sa pomirenjem. To je bio vic, ali u jednom smislu pomirenja, u smislu da se ubrza normalizacija, da se sad puste te stvari, da se ne potiču stari sukobi i tome slično. Ali ja bih istakao nešto drugo što mislim da je važnije, nisam sad prvi koji to kaže, to je već bilo implicirano u prethodnim diskusijama. Još nas je Nataša u uvodnom djelu upozorila na to da je specifičnost ovoga prostora u tome da je unutardržavni, hajdemo reći građanski sukob onda postao međudržavni i međunacionalni, da smo doživjeli tu transformaciju i mislim da to ima jako duboke konsekvence na ovo o čemu govorimo. Naime, ako se sad pitamo da li je neka vrsta komisije za istinu ili utvrđivanje činjenica odgovor na probleme, što je naša moderatorica sada u par ovih uvodnih slova bila tako postavila, ja bih upozorio da ako gledamo da li je nešto odgovor, pre toga moramo razmotriti koje je pitanje na koje bi to trebalo biti odgovor. U svim primerima do sada, tu je moje znanje jako ograničeno, biću jako sretan ako me neko ispravi i dade mi neki kontraprimjer, ti institucionalizirani oblici traženja istine kao dio tranzicijske pravde bili su uspostavljeni tamo gdje se društvo zapravo oslobodilo neke vrste terora, diktature i tih stvari i postoji jedan bazičan konsensus, ovde je već spominjana važnost konsensusa u raznim aspektima. Biljana je par puta to spomenula, postoji neka vrsta konsensusa da sad s tim treba raskrstiti, da se događalo zlo. Mi nemamo tu vrstu konsensusa nigde, zato što su ulogama zločinaca i žrtava pripisane još i ove kolektivne identitetske oznake. U Hrvatskoj smo mi Hrvati kolektivna žrtva i stotine bi se moglo javnih izjava nabrajati kao primjer gdje se onda o Srbima, bez uopće pokušaja da se nešto konkretizira, govori kao o kolektivnim agresorima. Uključujući i to da se na nivou jedne kuće, jedne parcele, zemljišta, kaže da se žrtva istjeruje, tj. Hrvat koji je privremeno koristio tuđe, često bez ikakvog, čak niti formalnog papira, da bi to se dalo agresoru koji je slučajno pravi vlasnik, je li, koji nije ni u kakvoj agresiji vjerovatno sudjelovao i tako dalje. Dakle, mi nemamo pravu vrstu konsensusa o tome da se treba suočiti sa zločinom. Mi se i dalje petljamo u tom suočavanju sa nacionalnim neprijateljima, naša nacija sa nekom drugom, to je ono. Zbog toga je zadivljujuće to da je recimo u Bosni i Hercegovini uspio takav poduhvat da se utvrde činjenice usprkos svemu tome jer je u toj zemlji čak i unutar zemlje prisutna takva podjela. Kada se činjenice i utvrde, onda naravno otkrivamo da imamo blokadu percepcije. Dugo smo se svi sigurno gnjavili pitanjem kako zapravo uopće postići da naša društva postanu osetljiva na kršenje ljudskih prava. Utvrđivanje istine o ratnim zločinima spominjano je ne samo kao ono

što treba ustanoviti radi toga samoga jer se to mora ustanoviti nego i zato što bi ti najdrastičniji zločini mogli u ljudima nešto ipak pomakuti i podsjetiti ih da postoje neke stvari koje su tako strašne da se ni u ime vlastite nacije ne smiju tolerirati. U Hrvatskoj, ja sad govorim primere iz svoje zemlje jer znam da je zanimljivo čuti različite primjere, to se recimo dogodilo kada je na samom početku rata jedna obitelj Srba pobijena, između ostalih i jedna dvanaestogodišnja djevojčica. Tu stvarno nije nikom palo na pamet da kaže: „Ma 'ajde, to nema veze, to je bio rat, otac je bio četnik“, ili ne znam šta ovako. Međutim, kada se ipak u većim brojkama to utvrdi, kada nemate individualnu ljudsku priču, gubi se taj osjećaj grozote. Ima neki Staljinov vic koji Džuno Lekare citira, koji kaže: kada jedna porodica pogine u saobraćajnoj nesreći, to je tragedija, a kada u prinudnoj deportaciji od par miliona ljudi stotinu hiljada umre, to je statistika. Dakle, imamo naravno problem ne samo konsesusa koji bi davao legitimitet institucijama za utvrđivanje činjenica, kako god se zvale, taj konsensus je jako manjkav, nego imamo i to da kada bi se izašlo sa rezultatima, i tu bismo isto imali jedan skromni doprinos. Imamo jedan prilog o tome da je ustanovljeno svako ime, dakle ime po ime, ljudi koji su poginuli ili nestali nakon ovih akcija Bljesak i Oluja 1995. godine. Opet je javnost na to slijepa, ima ovu etničku blokadu. Ono šta mislim da bi vredelo razgovarati ovde jeste to da se taj regionalni aspekt zapravo preokrene paradoksalno u korist onoga što hoćemo napraviti, dakle zaboravimo institucije, zaboravimo komisije nacionalne i regionalne sa legitimitetom, ne samo nacionalnih vlada nego i društava. Kod nas se izgleda većina kršenja ljudskih prava dogodila sa većinskim pristankom i postoji većinski pristanak da se to zabašuruje. Ali možemo učiniti nešto drugo. I tu postoje primjeri koji su jako hvale vrijedni. Možemo učiniti nešto drugo, a to je da se samo zajedničkim naporom taj posao može obaviti kompletno. Dakle, ako smo iz perspektive jedne hrvatske organizacije mogli ustanoviti civilne žrtve u toku i neposredno nakon ovih operacija Bljesak i Oluja, uz pomoć organizacija iz Srbije možemo ustanoviti kako je došlo do žrtava za vreme okupacije tih teritorija. Ili u odnosu na Bosnu i Hercegovinu, gdje smo imali susjedne zemlje Srbiju i Hrvatsku kao snažno umješane aktere i saučesnice u agresiji, može se naporima organizacija izvan same Bosne i Hercegovine sigurno pomoći da se potpunije utvrde te stvari. Dakle, regionalna suradnja nije neko nametanje zajedničkih pogleda, nego je upravo jedini način da se ovom našem kompleksnom slučaju stvari kompletno ustanove i to je jedna stvar gdje čak ni nacionalisti zapravo nemaju onda šta reći jer se na dijelu demonstrira šta zapravo znači da prihvaćamo

odgovornost, makar nismo ništa krivi, da prihvaćamo odgovornost da zločini koji su činjeni u ime naših nacija budu utvrđeni. Hvala.

Sandra Orlović: Hvala, reč dajem Gordanu Bodogu, a sledeći je Behxhet Shala.

Gordan Bodog: Dobar dan svima. Ja sam razmišljao kako da najkraće kažem ono što želim reći, potrudicu se da ne preuzimam previše vremena ostalima. Na samom početku podsetio bih da temelji tog procesa, regionalnog konteksta, jesu da je kroz rad u tri naše organizacije postignut konsensus da se krene u postkonfliktnim zemljama zapadnog Balkana, tako je navedeno, da se ustanovljavaju činjenice, činjenični zapis o prošlim sukobima, popis žrtava. Ali i mnogo još štošta što se negdje pokrenulo, negdje nije, a što mora biti praćeno društvenim dijalogom o počinjenim ratnim zločinima. Dakle, to su neke stvari koje se odvijaju. Nadalje, postignut je dogovor o procesu konsultacija koji ide. U tom procesu zapravo nove inicijative, interaktivnost između inicijativa, diskutiranje oko novih pozitivnih praksi i tako dalje praćeni su razgovorima o uvjetima za formiranje regionalnog tijela. Dakle, ja bih volio reći da kad se pominje regionalno tijelo onda se zapravo nekako, možda ja to tako čujem, impostira komisija za istinu, a ja bih rekao da ima i drugih regionalnih tijela koja su tu moguća. Tu ću odmah reći, imao sam iskustva raditi kao trener, voditelj kreacija u sukreator programa u suradnji sa Međunarodnom komisijom za nestale osobe za ovu regiju i organizacijama za nestale osobe. Između ostalog, postojao je konsensus između domaćih trenera i trenerica i tih organizacija, pa čak i Međunarodne komisije za nestale, oko formiranja regionalne koordinacije predstavnika udruženja nestalih. E sad, to je jedno od rijetkih regionalnih tijela koje je uspostavljeno. To iskustvo bi valjalo dobro analizirati, pa bi se vidjelo što zapravo leži kao niz uvjeta da bi se takvo tijelo ne samo formalno konstituiralo nego šta se sve trebalo napraviti prije nego što ono počne sa radom. Treba između ostalog zadovoljiti i emocionalne i racionalne osjećaje koliko koja populacija u tom regionalnom tijelu treba biti zastupljena, i tako dalje, i tako dalje. Onda s čime i na koji način se to regionalno tijelo prioritarno bavi u prvoj fazi, pa u drugoj fazi i tako dalje, jer tu bih htio podsjetiti da regionalni kontekst zapravo nije samo geografski pojam i bavljenje različitim procesima nego i neki dogovor oko prioriteta koji prvo dolaze na red. Nataša je danas govorila o tome da bismo mi recimo u nekoj perspektivi, arhivi Haga, tužiteljstava, trebali biti na dispoziciji. Svaki put kad arhivi budu stavljeni u opticaj meni dolazi misao o tome koji je to obim materijala. Dakle, čini se

da neće to baš biti moguće sažeti nakon dve godine, četiri godine ili koliko već, u jednu knjigu. Čini se da će se raditi o nizu sređenih materijala, to znači da bi i ove organizacije koje ovdje sede i one koje će biti u tim regionalnim tijelima, jednom ili više tijela, morale jako dobro razmisliti o svojim logističkim kapacitetima. To zapravo znači itekakvu institucionalizaciju svega toga, ne? Opet se vraćam na dogovor. Kada bismo sad zamislili da imamo regionalno tijelo za koje smo dogovorili na koji način, uz koje kriterije, kako će ko biti predstavljen i tako dalje, čime bi se ono bavilo u idućih šest meseci ili u idućih dvije godine i koje zadovoljava u dovoljnoj mjeri interese, vrijednosti ili motive nas koji na tome radimo ili naših korisnika i članova organizacija žrtava u čije ime nastupamo, videli bismo da su to stvari koje itekako treba razraditi prije nego što se uopće razgovara o tome koja su sva regionalna tijela moguća, čemu su namjenjena i tako dalje. Podsjetiću još, pa da skratim, djelom imam određeni identitet jer sam bio sudionik u ratu u Hrvatskoj, dakle bio sam u hrvatskoj vojsci. E sad, već godinama radim s kolegama i kolegicama, sa dakle veteranima i u Hrvatskoj i u regiji. Postoje neke druge organizacije koje su isto itekako nositelji različitih procesa, tako da kad god govorim, da li je ovakav skup ili negdje u javnosti, taj dio identiteta je prevladavajući. Sve ono ostalo što u sebi nosim ili o čemu bih volio govoriti, to je na neki način neobično, dolazi iz nekog konteksta ko je u ratu sudjelovao. Zašto to pričam? Do prije nekoliko godina zapravo ne samo u procesu konzultacija nego u bilo kakvom procesu peace building-a, izgradnje mira, pozicija veterana od strane civilnog aktivizma jednostavno nije bila procijenjena kao nešto što je važno, a dapače to bi bilo kao sleeping with the enemy, zar ne? Tijekom ovih nekoliko godina postoje grupice veterana iz cijele regije koje na ovaj ili onaj način participiraju čak i u procesima kojim se naše organizacije bave. One su izvor podataka, one su utjecaj podrške na lokalne segmente da se uključe u programe, bilježenja, usmene povjesti, davanja informacija i tako dalje, da ne bih sad nabrajao sve, one kroz uključivanje u ove procese djeluju na svoje veteranske organizacije, temeljne ili krovne. I tu ima napretka, ne samo u Hrvatskoj nego i šire. Dakle, pokazali su se rezultati u radu sa svega nekoliko stotina ljudi od te populacije koja je uz stradalnike i žrtve u svim ovim ratovima najveća populacija. Tu se radi o dva milona ljudi, o članovima familje. Ti ljudi su između ostalog i birači država koji legitimno podržavaju i stranke koje, eto, opstruiraju ove procese. S tim ljudima itekako valja raditi. Predviđeno je da se i sa veteranima rade konsultacije, dakle to je nekakav pro futuro, ali zapravo jedan proces koji tu nalazi svoje mjesto. To naravno podržavam. I za kraj, samo da kažem, dakle i u ovom tekstu od Freemana se govori da je proces konsultacija zapravo važniji kad se

kontinuirano uspostavi nego sam rezultat. To znači: proces konsultacija koji je pokretan i koji traje. Ja ga itekako pozdravljam jer vidim da ovi materijali koji su prikupljeni za dalje daju jako veliki doprinos, rekao bih, i na lokalnoj razini i na regionalnoj razini, i to valja pojačati. Ja bih čak rekao da prije nego što bismo govorili o regionalnim telima, mislim da bismo trebali u idućoj godini ili dvije intenzivirati proces konsultacija. I ne samo konsultirati se, nego određeni broj inventivnih prijedloga i pozitivnih praksi involvirati u rad, a rekao bih i u programske tekstove čak ove tri organizacije ili partnerskih organizacija. Hvala.

Sandra Orlović: Zahvaljujem. Gospodin Behxhet Shala, a sledeći je Vehid Šehić.

Behxhet Shala: Oko pitanja koje je postavila Sandra, da li ovo telo koje se bavi utvrđivanjem istine treba da radi i da li dobro radi, uopšte nema dileme. Treba da nastavi sa radom. Da li dobro radi, da li obezbeđuje kvalitet, to zavisi od svog rada. Svi koji se bavimo ovim aktivnostima imamo jedan moralni legitimitet, i to nas navodi da nastavimo sa radom bez obzira na poteškoće i na probleme se kojima se suočavamo u toku našeg rada. Ja apsolutno ne verujem u ove zvanične, državne komisije. Zapravo u tim komisijama, u tim telima, ima ljudi koji su odgovorni za rat i sve ratne posledice, tako da oni nisu zainteresovani da se utvrdi istina i sve rade da se istina ne utvrdi. Znači, njima ne verujem, ali ipak ne isključujem savez sa njima jer moramo sa njima da saradujemo do neke granice. Biljana je rekla da komisije rade svoj posao tek kad se završe problemi i navela je da je na Kosovu problem da se stvori ta komisija jer je nerešen status Kosova. Ako čekamo da se reši status Kosova, onda ta komisija ima da se stvori bog zna kada. To apsolutno nije prepreka da se i tamo stvori komisija koja bi se bavila tim poslom. Ja nisam optimista da će se to ostvariti brzo i nisam smeo da čekam na to. Govorim o Kosovu. Na Kosovu apsolutno ne postoji proces utvrđivanja istine. Zapravo se sve stvari svode na to da se ta istina ne utvrdi. Zašto? Albanci bi rado pristali da se utvrdi istina gde se oni predstavljaju kao kolektivne žrtve. Zapravo i jesu bili kolektivne žrtve, ali kad se radi o utvrđivanju istine o zločinima nad Srbima, Albanci se ograđuju i kažu da je to bio opravdani rat i smatraju da će stvoriti sebi neki imunitet, što organizacija koju predstavljam uopšte ne prihvata. Srbi hoće da se radi na taj način što žele da minimiziraju žrtve Albanaca i sad hoće da preuzmu ulogu žrtava. Momentalno je međunarodna zajednica najveća prepreka da se na Kosovu utvrdi istina jer je to navodno prepreka za rešenje budućeg statusa Kosova. Znači, oni sve rade na tome, samo, kažu, da ne kopamo stare

rane. Ako hoćemo da utvrdimo ko je kriv i šta je ko radio, onda nikad nećemo rešiti taj status i oni su najveća prepreka da se utvrdi istina na Kosovu. Mi smo pokušali, u saradnji sa Natašom, izašli smo sa jednim projektom baš o komisiji za Kosovo i, verujte, nismo naišli na podršku Amerikanaca jer neće da kopaju stare rane dok se ne reši status Kosova. Ja sam za to da se ta komisija, da li će zvati Regionalna komisija ili nekako drugačije, malo proširi, ne da padne teret samo na tri organizacije koje su sada kičmeni stub nadam se buduće zajedničke aktivnosti, da se proširi recimo i na Makedoniju i na Kosovo i tamo u Bujanovac i Preševo, gde ima da se radi i gde treba da se radi. Nije problem kako ćemo je nazvati, komisija treba da se stvori i treba da se proširi. To je za početak.

Sandra Orlović: Hvala.

Biljana Kovačević Vučo: Ja u stvari nisam rekla da ne mogu da se formiraju komisije, nego sam rekla da je to jedan od problema sa kojima se mi suočavamo pogotovo u Srbiji zato što ne možemo da se odredimo. To je samo jedna mala ispravka. Daleko od toga. Samo sam ukazala na probleme koji postoje. Ja podržavam pravljenje te komisije, u tome je stvar, nego je samo to jako teško u ovoj situaciji kada se država, politička elita i društvo nisu odredili u odnosu na prošlost.

Sandra Orlović: Hvala na razjašnjenju. Reč dajem gospodinu Vehidu Šehiću. Samo jedna napomena. Zamolila bih vas samo da se predstavite pre nego što počnete izlaganje. Vi ne morate, s obzirom da sam vas predstavila. Hvala. Sledeća je Sonja Biserko.

Vehid Šehić: Ja se zahvaljujem. Ja ću ovo shvatiti kao konsultacije i odmah bih delegirao nešto što je za mene najbitnije ako govorimo o daljem radu. Mi moramo utvrditi tri stvari koje će limitirati kasnije naše aktivnosti. Prva je odrediti period utvrđivanja činjenica. Da li je to 1992-1995. ili 1991-1995, ili kada je u pitanju Kosovo 1999-2000. Znači, tačno se mora utvrditi period gdje ćemo utvrđivati određene činjenice. Druga stvar koja je jako bitna jeste koje činjenice ćemo utvrđivati. I treća stvar koja je po mom mišljenju jako bitna jeste koji je period rada tog tijela. To ne može biti pet godina ili tri godine jer ljudi očekuju nekakve rezultate. Znači, i taj termin moramo odrediti. Ako je tri godine, kada će se pojaviti izveštaj tog tijela? Ovo govorim zato što imam određeno iskustvo iz Bosne i Hercegovine kada smo tamo željeli formirati Komisiju istine i

pomirenja u Bosni i Hercegovini. Tada smo došli do jednog zaključka da ne možemo toliko koristiti iskustva Južnoafričke Republike, gdje je komisija dala najbolje rezultate. Komisija je formirana političkom voljom tadašnjih vlasti, ali da vam samo kažem da njen izveštaj nije jednoglasno prihvaćen ni u parlamentu Južnoafričke Republike. Oni su dakle podržali jednu takvu ideju, ali kada je trebalo prihvatiti izveštaj, onda je bilo raznih komentara na ono što je Komisija utvrdila. Komisije koje su formirane u Čileu i drugim zemljama su imale svoje specifičnosti. Sa čime smo se mi susretali? Nama je rečeno: „Možete utvrđivati, ali ne zaboravite - za sve ono što predstavlja povrede humanitarnog prava formiran je Haški tribunal.“ A za te države nije bilo međunarodnog suda koji će utvrđivati određene činjenice iz kojih će proizaći eventualno neka krivična odgovornost. I upravo je Haški tribunal u početku bio najveći protivnik formiranja nekog tijela koje bi se bavilo utvrđivanjem činjenica. Nataša, ti si uključena, Mirsad i svi, trebalo je njih ubijediti jer su se oni bojali da će se komisije početi baviti nečim što je isključivo djelokrug Tužilaštva i Suda, i to je veliki problem. Međutim, ja sam odustao od te ideje negde 2002. godine. Smatram da takve komisije više ne mogu dati rezultat jer su dale rezultat samo u onim zemljama gdje su one nakon prestanka sukoba vrlo brzo formirane, tako da je bilo mnogo svedoka, mnogo činjenica, mnogo živih slika koje su doprinosile utvrđivanju činjeničnog stanja. Dvanaest godina ili petnaest godina nakon početka ratnih sukoba jako je teško formirati komisiju iz jednog prostog razloga: ne postoji politička volja. Komisija u Bosni i Hercegovini nestala je onog trenutka kad sam vidio da su protiv nje vjerske zajednice i protektori BiH, ukoliko bi se utvrđivala, kako oni kažu, njihova odgovornost. Koliko se sjećam sa one konferencije, za mene je bilo vrlo simptomatično što su od 1998. i 1999. godine formiranje jedne takve komisije podržali i oni pojedinci za koje je nesporno utvrđeno da su sudionici, neki sada leže u Hagu. To je za nas bilo upozorenje da će oni biti najveće prepreke utvrđivanju određenih činjenica. Tada je naša ideja bila, jer je Forum to vešto radio uz pomoć drugih, da komisija koja bi se eventualno formirala u Bosni i Hercegovini ima svoje pridružene članove iz regiona, u prvom redu iz Srbije i Hrvatske. Međutim, nevladine organizacije u BiH nažalost nisu podržale takav regionalni pristup. Normalno, kad politika uzme pod svoje, bio je problem i ko će biti članovi komisije. Ono što je ipak mene iznenadilo, nismo imali podršku ni Ujedinjenih nacija. Mi smo tražili da iza takve komisije stanu Ujedinjene nacije, kao što su stale iza Haškog tribunala, međutim one nisu htjele, išle su na to da mi dobijemo legalitet i legitimitet od domaćih vlasti, a vi znate ko je u Bosni i Hercegovini u vlasti. I premda su im dali zakon 2001. godine, to su bili

normalniji ljudi, takozvana alijansa, da ga stave u parlamentarnu proceduru, niko ga nije stavio. Pokušaj Dejtonskog projekta da se ponovo aktuelizira ta komisija i novi zakon opet je uključio ljude iz vlasti koji su radili dugo i na kraju je to sve propalo. Znači, uvijek sam imao cilj regionalnog pristupa utvrđivanju istine, i u Zagrebu i u Beogradu i u Sarajevu. Mi je ne možemo drukčije utvrditi. Naš problem, ukoliko ne bismo imali nekog „iza sebe“, jeste kako da mi kao nekakav zbor, neću reći komisija, koji utvrđuje istinu steknemo tu snagu da možemo doći do arhiva Haškog tribunala. To će biti najveći problem jer se mnoge države sada bore da se nakon prestanka rada Haškog tribunala njima vrati sve ono što su dale. Bojim se da ćemo i tu biti apsolutno limitirani ako ne budemo nekog imali ko će stati iza. Za mene bi najbolje bile Ujedinjene nacije jer su one donosile raznorazne rezolucije. Evo, ova koja se sada spominje, 1244, sve su to oni donijeli, nije donijela ni jedna druga međunarodna institucija. I tu bi trebalo lobirati. I ono na što ja ipak upozoravam, mi treba da utvrđujemo činjenice o događajima. Ako utvrđujemo činjenice o zločinu, da nas ne dočekaju i da nam ne kažu: „Niste vi sud.“ Govorim o onome što je nama bila preporuka od Haškog tribunala. Ali možemo utvrđivati činjenice o određenim događajima, da li je to Srebrenica, Tuzla, Sarajevo. **Normalno je da ćemo utvrđivati činjenice, ali ne bismo smjeli sebi uzeti za pravo da sada mi utvrđujemo odgovornost.** Vjerovatno ćemo dobiti podršku mnogih, ali, opet kažem, biće najveći teret na nevladinim organizacijama. Nećemo apsolutno imati podršku aktuelnih vlasti, kao i u narednom periodu, bez obzira što mnogi akteri političkog života nisu iz rata, ali su ostali njihovi trabanti koji provode tu politiku i biće mnogo, mnogo prepreka. I time ću i završiti, s tim što bih nešto napomenuo: u ovim raznoraznim konsultacijama govorili smo o nečem što postoji i formalno i neformalno. Formalno i neformalno. Bojim se da mi već gubimo tu bitku. Neformalni vid utvrđivanja činjenica teško se može usprotiviti i suprotstaviti formalnom. Ovo posebno ide na poglavlje obrazovanja. Pa zašto naše ideje ne mogu doći do čoveka, zašto se ne prihvata ono što neki utvrde? Zato što je ipak formalno obrazovanje daleko jače od našeg neformalnog. I završavam, volio bih možda da podržimo jednu inicijativu koja je u Hrvatskoj meni vrlo interesantna, a sve u sklopu utvrđivanja istine. Platforma o izgradnji stabilnog mira u ovom regionu, to su neke nevladine organizacije u Hrvatskoj napravile, koliko sam video i čitao. Upravo bi se možda kroz izgradnju stabilnog mira, ne mira nego stabilnog mira, mnoge stvari koje smo sebi stavili u zadatak mogle utvrditi. Ali **stvarno treba reducirati činjenice koje ćemo mi utvrđivati jer se bojim da ako zagrizemo prevelik zalogaj, da ga nećemo moći sažvakati.** Hvala.

Sandra Orlović: Hvala. Sonja Biserko, a zatim Staša Zajović.

Sonja Biserko: Hvala. Ja bih želela najpre da se zahvalim organizatorima na ovim zanimljivim konsultacijama jer mislim da su one neophodne, pogotovo onima koji već godinama rade na suočavanju ili kako već to zovemo. Znači, mi smo manje-više svi akteri onoga što se dešavalo, bilo kao posmatrači ili izveštači, i imamo određenu emociju koja nas održava u celoj priči. Naravno, u vremenu pred nama doći će novi ljudi sa drugačijim emocijama i verovatno većom distancom prema svemu ovome. Zato je bitno da se kroz ovaj sistem edukacija koje pojedine nevladine organizacije imaju stvore neki novi ljudi u svetlu generacije koja će nastaviti ovim putem sve dok sve države u regionu ne dođu do političkog konsensusa da bi one to radile kroz svoje institucije. I to je veliki manjak, odnosno nedostatak ovih naših inicijativa, jer nedostaju instituti koji su nažalost nacionalizovani do kraja tako da čovek ne može uvek da se osloni na to. Međutim, ja bih ovde isto napomenula nekoliko inicijativa koje su vrlo važne. One nisu do kraja obavile svoj zadatak, ali su u svakom slučaju neka vrsta pokušaja, kao što je The Scholars Initiative. To su istoričari iz celog regiona, to je zapravo više pokazatelj dokle region u ovom momentu može da ide. To je polovično istraživanje, ali u svakom slučaju pokušaj organizatora, nosioca projekta bio je da nekako te nacionalne istoričare dovede do određenog kompromisa. Očigledno je da istorija ne može da bude kompromisna, može biti samo bazirana na činjenicama. I volela bih da pomenem dijalog istoričara koji organizuju razne fondacije Nemačke. Njih je bilo dosta, tu postoje već i knjige koje su izdane. I jedna po meni važna inicijativa jeste Impunity Watch. Tu se radi o četiri nevladine organizacije u Srbiji. Nije slučajno što je izabrana Srbija, s obzirom da je ona ipak centar čitavog ratnog vihora koji je bio u ovom regionu. I drugo, mislim da svi mi ovde možemo ipak da se složimo oko nečega što je zapravo inicijalno pokrenulo taj rat, to jeste velikosrpska politika. Kao što je uostalom Nataša rekla, Srbija je bila jedina zemlja koja je učestvovala u svim ratovima, kojih je bilo nekoliko u ovom regionu. Ono što zabrinjava jeste da se u ovom momentu međunarodna zajednica više brine o političkom procesu. Rekli smo da se Jugoslavija još nije raspala, da je na pola puta i da ona u ovom momentu nema senzibilitet za ovu vrstu aktivnosti, da ih nekako stavlja u drugi plan pošto smatra da to destabilizuje politički proces, što ne znači da neće doći vreme kada će oni imati interesa za to. Uostalom i evropski proces pomirenja između Nemačke i Francuske trajao je decenijama i on je išao kroz Evropsku

uniju, koja jeste mirovni projekat pre svega. Znači, onog momenta kad zemlje regiona postanu članice Evropske unije, pre ili kasnije znači, ta mogućnost o stabilnijem mirovnom procesu biće stvorena, odnosno taj okvir. Ono što zabrinjava jeste što u ovom momentu Srbija nije zainteresovana za članstvo u Evropskoj uniji, niti u NATO-u kao preduslovu. Juče je Demokratska stranka Srbije donela Deklaraciju o neutralnosti Srbije, koju će verovatno ponuditi i srpskom parlamentu, što je dodatan problem za nas u Srbiji, za sve one koji žele evropsku Srbiju, Srbiju okrenutu vrednosnom sistemu i čitavoj porodici kojoj u krajnjoj liniji ipak pripadamo. Važan je ovde, pošto se govorilo o žrtvama, taj nivo, na kojem neke organizacije već godinama rade. Drugi nivo jesu fakti, ali ne samo vezani za rat nego i za ono što je prethodilo. Biljana je govorila o političkom kontekstu, znači o politikama koje su dovele do rata. Tu pre svega mislim na Srbiju zato što je to najkompleksnije i rekla bih najvažnije. I treće jeste ta interpretacija koja će sigurno imati razne oblike iz raznih uglova, i to je nešto što će biti isto predmet rasprava narednih decenija. Mislim da nama tek predstoji takva rasprava, kao i međunarodnoj zajednici uostalom. Sve knjige koje su napisane pisane su manje više sa emocijom raznih stranih istraživača koji su studirali u Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu ili Beogradu, tako da su i te knjige isto tako emotivne kao i one koje su pisane ovde. Mislim da tek predstoji prava analiza onog što se desilo u našem regionu, ne samo zato da bi se činjenice utvrdile zbog nas nego i zbog sveta. Zato što je, rekla bih, balkanska kriza bila paradigma savremenih međunarodnih problema. To će biti predmet mnogo ozbiljnijeg istraživanja u vremenu koje je pred nama. U tom smislu mislim da je lokalna inicijativa jako važna, zato što prvi put možemo i mi slobodno raditi, s obzirom da nam je sve nametnuto do sada, zbog neodgovornosti naše političke elite. Vrlo je važno da nevladin deo civilnog sektora pokaže tu vrstu zrelosti da iznutra inicira ovakvu vrstu predloga. Mislim da bi ta komisija, možda regionalna, ne znam da li bi se tako zvala jer o tome može da se razgovora, u svakom slučaju trebalo da ima neke podnivo. Ja bih predložila da se utvrde odnosi bilateralno, između Srbije i Hrvatske, Srbije i Bosne, Hrvatske i Bosne, Srbije i Kosova, i da se onda nekako, pošto je to različita dinamika i istorijski background svega toga, na regionalnom nivou razmatra taj širi jugoslovenski kontekst. Uostalom, ne treba zaboraviti da je Jugoslavija bila važna tvorevina za sve narode i regionalne nove države jer su se u principu emancipovale i dobile granice koje će, nadam se, ostati onakve kako ih je definisao Ustav iz 1974. godine, uključujući Kosovo. Znači, to je pravac koji meni otvara velike mogućnosti za saradnju svih ovih organizacija. Još bih nešto predložila na kraju, a to je neka vrsta portala ili nekog web sajta na

kojem bismo svi mi bili linkovani sa svojim arhivama, sa svojim dokumentacijama. Mislim da je neophodno da to sada u svakom momentu, pošto već svi imamo određene arhive, dokumentacije, knjige, fime, bude dostupno svima koji se time bave. Mislim da je sada moment kada bi to bilo moguće. I da se povežu sve biblioteke, mislim da je Nataša i da ste vas troje vezani za centralne biblioteke, mi sad sređujemo recimo svoju biblioteku koja ima 2.500 knjiga i još ne znam koliko dokumenata. Znači, to bi trebalo sve nekako da se poveže. Naša dokumentacija je više vezana za kontekst, nacionalni srpski projekat. Sve te važne dokumente i knjige koje stoje trebalo bi da budu dostupne svim istraživačima. Mi smo se bavili prikupljanjem toga i mislim da bi svima sada u ovoj fazi bilo jako korisno da imaju pristup tim informacijama, prosto da otvore prostore koji bi stvorili mogućnost nekog dubljeg i značajnijeg istraživanja. I naravno, treba uspostaviti komunikaciju sa onim državnim institucijama u svakoj od pojedinačnih zemalja koje se na ovakav način bave ovom temom, tako da ne treba ni njih isključivati. Nisu sve ove zemlje odnosno njihove državne, republičke elite protiv ovakvog pristupa, prema tome treba prići onima koji već misle na taj način. Hvala.

Sandra Orlović: Nataša ima kratku intervenciju , a zatim Staša Zajović.

Nataša Kandić: Ja bih samo htela da pomognem da što više pitanja danas razjasnimo. Ako sam dobro razumela Sonju, ona kaže da je strašno važno da se formiraju podnivoi, pa da se onda na nekom regionalnom nivou utvrđuje ono što je na tim podnivoima učinjeno. Cenim i to. Moje duboko mišljenje je da mi imamo šanse za stvaranje nekog konsenzusa o onome što se dogodilo jedino u javnom regionalnom kontekstu. U okviru nacionalnog konteksta mi nemamo nikakvu šansu zato što smo videli šta se dogodilo u Srbiji.

Sonja Biserko: Izvinjavam se, samo da pojasnim, pa ti možeš da nastaviš. U stvari, naše grupacije bilateralno mogu da rade sa kosovskim i da recimo sa njima pravimo te dijaloge koji su važni, ili sa bosanskim ili sa hrvatskim, pa da onda u nekom širem kontekstu uspostavimo regionalnu priču, da je rekonstruišemo, o tome se radi. Da bi se iz toga izvukao da li neki izveštaj ili ne znam šta. Šta je krajnji cilj? Nije samo izveštaj. Cela ova aktivnost svih nas ostaće tajna, a izveštaj je jedan od proizvoda, tako sam ja shvatila, bar mislim da bi trebalo.

Nataša Kandić: Pa onda ću morati još nešto da dodam. Da vodimo računa. Srđan je danas jasno rekao da je činjenje zločina bilo zapravo većinski podržano. E sad, mi ako tražimo podršku za formiranje tela koje će znači pokazati sliku šta je činjeno, znamo da je to komplikovano i teško, ali nema druge šanse. Neka je čak u Srbiji bilo 70 ili 80 posto onih koji su podržali Miloševićevu politiku, ali ne postoji drugi način na ovakvom prostoru kao što je zapadni Balkan, a to je da nađemo načina da te vlade kod kojih nema političke volje, da nađemo neki model, neki modus, neki kanal tako da ih privedemo toj obavezi utvrđivanja činjenica. Bez toga je ta bitka sa nasleđem onda potpuno izgubljena, ostajemo sa interpretacijama koje postoje danas i ne ostavljamo apsolutno nikakvu nadu u pomak budućim generacijama. I ja stvarno mislim da danas imate u vidu to šta se na zapadnom Balkanu tokom istorije događalo jer ne treba da ponavljamo te greške. Ne možemo dozvoliti ponavljanje priče sa Jasenovcem svih ovih 50 godina. Moramo da pokušamo i mislim da imamo snage da sve nacionalne vlade uz pomoć Ujedinjenih nacija privolimo tome da nam je zapravo potrebno da utvrdimo činjenice. Nešto smo već uradili, to nešto nije beznačajno. Ovo što je urađeno u Bosni, što mi pravimo sada za Kosovo, popis stvarnih žrtava, pa to je strašno važna stvar. Ali bitka je izgubljena ako ostanemo na tom alternativnom nivou, ako ostanemo i budemo zadovoljni onim što radimo. Možemo samo da pomognemo, mi nismo politički akteri. Ja ću sve uraditi, ali sam svesna da ni Fond ni ja nemamo tu moć. Ali uradimo i naterajmo one koji moraju. Naravno da njih to ne zanima, naravno da bi svi oni hteli da ostanu na svojim interpretacijama. To im obezbeđuje moć, a mi imamo tu moć da možemo da ih stalno uznemiravamo i tim uznemiravanjem da dovedemo do toga da nešto prihvate. Ja ću samo nešto podsetiti. Kad god smo nešto zajednički insistirali, pokušavali da dobijemo, uspeali smo. Smenili smo onog direktora policijske službe za istraživanje ratnih zločina. Uspeli smo još nekoliko stvari kad smo iza toga stvarno snažno stali. Naravno, to ne može da se poredi sa ovim utvrđivanjem činjenica, ali možemo da dobijemo onoliko koliko uložimo.

Sandra Orlović: Hvala. Staša Zajović, sledeća je Semiha Kačar.

Staša Zajović: Činjenica da moramo da razgovaramo, da se bavimo na ovakav način ratnim zločinima pokazuje više stvari. Pokazuje da mi živimo, skoro svi sa prostora bivše Jugoslavije, u državama koje nemaju ni minimalni demokratski kapacitet, zato što se ni jedna od država bivše Jugoslavije nije odredila, Biljanu ću citirati, konkretno prema svojoj prošlosti, nego je samo

insistirala na svojoj istini i formirala svoje tržište žrtava. To nas je dovelo u situaciju, ovo što kaže Nataša, da moramo da preuzimamo ulogu države i meni kao delu civilnog društva to nije drago zato što znam, iz onoga što sam pročitala o tranzicionoj pravdi i iz onoga što sam čula iz tih država, da civilno društvo ne može da zamjenjuje državu. Postoje situacije u kojima ne smjemo i ne možemo zamjenjivati državu. Mi pokušavamo, ali postoji naš očaj jer države u kojima živimo neće ništa da urade. Mi imamo obavezu i odgovornost kao civilno društvo da ne prestanemo da vršimo pritisak na državu i to je naša osnovna odgovornost. Mene je uvek zanimalo u okviru ovoga da zajedno sagledamo neke probleme. Ja sam prvi put na ovim konsultacijama. Koje su to prepreke koje svi mi kao civilno društvo, tj. svako od nas, imamo u svojim državama? Da li su to samo prepreke na nivou institucija, nedostak političke volje, da ne nabrajam, ili su to takođe prepreke unutar civilnog društva, u onome što je Biljana govorila, nedostatak konsenzusa među nama oko svojih odgovornosti, u ovom slučaju recimo oko odgovornosti srpskog režima za ratne zločine? Evo to, mislim da je jako, jako bitno da to dobro sagledamo, kao i ono što je Sonja govorila, da ispitamo koja kulturna klima, koji kulturni obrasci preovladavaju u našim zemljama i državama. Da li oni isti koji su omogućili nastajanje rata i opravdavaju danas ratne zločine? Evo, na primer, ja ću sad jako kratko govoriti pošto ćemo obelodaniti za dva dana istraživanje koje smo obavili, *Žene, bezbednost i tranziciona pravda*, jer se bavimo i rodnom dimenzijom između ostalog, to jest feminističkim pristupom tranzicionoj pravdi. I onda smo napravili jedno relevantno istraživanje na nivou čitave Srbije, za koje smo namerno izabrali da to bude politička elita ženske populacije u Srbiji, dakle samo političke partije demokratske orijentacije, kako god mi to zvali, DS, G17+, LDP, Liga i tako dalje i, naravno, aktivistkinje civilnog društva. Znače, najgori rezultati, najnegativniji, najviše zaprepašćenja su nam izazvali rezultati o tranzicionoj pravdi. Zaprepašćujući nivo prvo znanja i tranzicionoj pravdi, dakle kod elite, koje treba da promoviše drugačiji vrednosni sistem. I drugo, preovladava ne samo pragmatičan nego krajnje ciničan moralni stav o tome da je tranziciona pravda neophodna na prvom mjestu zbog dobijanja kredita i tako dalje. Tek ćemo obelodaniti. To je neophodno za promjenu, to je ono čime treba mi kao civilno društvo da se bavimo, ne da zamjenjujemo državu, kao što moramo sada, nego da mjenjamo vrednosni sistem koji je doveo do zločina i ratova. Dakle, evo na primer, mene bi zanimalo da li treba stalno da ponavljamo mi iz Srbije, milion puta gde god treba, da živimo u državi naslednici zločinačkog agresorskog režima da bismo se onda mogli legitimisati. Treba da uvažimo te različite pozicije. Ali mene

zanima šta to mi imamo zajedničko oko toga, kad predjemo te različite pozicije da se mi iz Srbije prvo legitimišemo, što hoćemo mi koji radimo na onome što nam je zajedničko. Da li smo svi podjednako, evo to su ta pitanja koja su bitna, odlučni u svojoj misiji pritisaka na svoje institucije, svoje države? Da li smo, da li podjednako osuđujemo tu kulturu koja glorifikuje zločine? Ja mogu da formulišem ta pitanja, da vas time ne zamaram. Da li radimo podjednako na kažnjivosti zločina? Mislim da je to jako bitno, inače ne bismo mogli raditi. I ovo što je neko rekao, da je to za naš kredibilitet više nego važno. Mi moramo da se dogovorimo kada iznosimo te podatke. Ako danas kažemo kao što je Patricio (...) rekao, da „za devet meseci mi iznosimo te podatke“, onda moramo to učiniti da bismo stekli kredibilitet. Ne možemo da kažemo: „Sad ćemo raditi, pa za tri godine kada nam daju pare za projekat.“ Moramo da se dogovorimo da li ćemo sada ili za 12 meseci, i da tu kordinisano nastupamo. I što je Nataša rekla, jako je bitno da vidimo da li mi u okviru ovog programa imamo zaista konsenzus oko određenih vrijednosti i određenih politika. Ja, na primer, više znam šta rade žene iz Gvatemale, jer one dolaze i sad će doći ponovo u februaru, jedna od tih žena koja je radila u Komisiji *Nunca mas* nego na primer, nego šta rade žene iz Bosne i Hercegovine. Evo, voljela bih da razmjenimo i takve podatke nekada. Jako je bitno da nabrojimo te prepreke, ali da ne idemo s time kao da su odgovorni po toj matrici drugi, u ovom slučaju međunarodna zajednica koja je jako, jako odgovorna, no da vidimo šta je to u našim društvima, i u našim civilnim društvima, koja se najčešće samo deklarativno zalažu i kad je potrebno dobiti projekte, posebno projekte regionalnog karaktera, a ne dovode uopšte u pitanje kulturne obrasce, da i ne govorimo ideološke sisteme, modele koji su proizveli rat i opravdali ratne zločine. Hvala.

Mirsad Tokača: Nije replika nego nešto što mi se čini da je Staša jako važno rekla. Ljudi, nije za ovo odgovoran niko izvan nas! Dajte da prestanemo pričati o međunarodnoj zajednici, molim vas. Dakle, ovo se tiče nas i vjerujte, ako je međunarodna zajednica prepreka, treba da se zaobiđe. Ja sam neko veće sjedio sa gospodinom Mazovjeckim, izdali smo njegov izveštaj, i pričali smo o nasleđu komunizma kad je on bio premijer u Poljskoj i on mi je jedan sjajan primjer rekao. Kaže: „Meni je prepreka bila armija. I šta mi je ostalo? Da udarim u tu armiju ili da je zaobiđem. A konsultovao sam se sa španskim kraljem šta da radim, pa kaže on meni: 'Pa zaobiđi ih, zaposli ih, neka vježbaju manevre, neka nešto rade, zaobiđi ih!'“. Ja hoću da vam kažem, naša prepreka je naša vlada, naša prepreka je međunarodna zajednica, naša prepreka su eventualno neki donatori

koji hoće ili neće, više neće nego što hoće da podrže ono što mi radimo, ali moramo mi sami sa sobom da raščistimo hoćemo li mi to ili nećemo uprkos tim preprekama. Dakle, ja sam morao sa sobom to da raščistim hoću li ja to potpisati ili neću. I kad smo imali razgovor, deset ambasadora je bilo, devet odbija da podrži finansijski, a ja njima kažem: „Dobro, ja ću to s vama i bez vas.“

Staša Zajović: Ovo me podsjeti, samo jednu rečenicu. Dakle, da se u žrtve ubroje i oni kojima je oduzeto, kako kažu u Latinskoj Americi, ljudsko dostojanstvo, a tih je u Srbiji jedno pola miliona dezertera i muškarca koji su odbijali rat ili pak žena koje su silovane i tako dalje. Dakle, da u žrtve ubrojimo one kojima je oduzeto minimalno elementarno ljudsko dostojanstvo, a podigli su glas protiv rata.

Sandra Orlović: Hvala. Semiha, pa Ćorović. Semiha Kačar, a zatim Aida Ćorović.

Semiha Kačar: Jednostavno kažem da pored utvrđivanja istine, ono što je jako bitno jeste priznanje istine. Međutim, imajući u vidu dosadašnja iskustva zaštita narušenih ljudskih prava putem institucija sistema, ona ne daju pravo na veći optimizam. Ja ću samo navesti primer iz Sandžaka. Postoji obilje materijala o teškim slučajevima kršenja osnovnih ljudskih prava i sloboda širom Sandžaka, posebno u pribojskoj i pljevaljskoj opštini, u selima. Podsetiću samo na otmice, na ubistva, na masovan progon stanovništva, na masovnu torturu, na paljevine kuća. Nažalost, mnogi zločini koji su trebalo biti predmet državnih sudskih organa prepušteni su zaboravu, osim u nekoliko slučajeva, i to samo uz veliko insistiranje nevladinih organizacija i pritiske međunarodne zajednice prije svega, pa onda Fonda za humanitarno pravo, Sandžačkog odbora, Helsinškog odbora, kasnije Inicijative mladih za ljudska prava. Međutim, u ovim sudskim postupcima je samo nekoliko ljudi osuđeno, što svakako ne zadovoljava žrtve. Četvorica ljudi nije moglo da pokrije otmicu u Sjeverinu, niti jedno lice koje je osuđeno u otmici u Štrpcima, da ne govorim o masovnim policijskim torturama, gde je sudska knjiga pala na svega tri-četiri slučaja. Država ne može na ovaj način nikad oprati svoju sramotu. Ono što je najtragičnije jeste da ni nakon tih postoktobarskih promena, oko čijeg naziva se vrlo često meša, da ni tada država nije pokazala spremnost niti volju da osudi politiku koja je sprovedena u Sandžaku tokom 90-ih, niti da se na pravi način distancira od takve politike. Mi smo u vremenu od 1991. godine do 2000. godine istražili obilje materijala, imamo mnoštvo istražnih

dokumentata o dešavanjima, snimili smo dokumentarce, pokretali kivične prijave, čak smo zastupljeni u izveštajima Amnesty International-a, 2001. godine sami vrh Međunarodnog komiteta protiv torture je posetio žrtve torture i sa njima razgovarao, ali nažalost, kao što sam rekla, malo je ljudi dobilo satisfakciju. Pored utvrđivanja činjenica, neophodno je takođe, kao što je rekla Biljana Kovačević Vučo, istražiti uzroke zla, ideologije zla i medije. Zašto ne istražiti ovde i medijsku odgovornost koja je bila veoma jaka, nažalost, i takođe sadašnji odnos medija prema počinjenom zlu? Mi imamo malo medija gde može da se govori o istini, dok su recimo protagonisti politike Slobodana Miloševića itekako zastupljeni u pojedinim medijima i veličaju zločinca, Ratka Mladića, Karadžića, da ne govorimo recimo o novinarima koji su u Miloševićevo vreme dizali tenzije. Vidimo da sada ponovo dižu tenzije u pojedinim medijima u Srbiji. Znači, pored uzroka zla treba utvrditi i odgovornost medija, koja se takođe može svrstati u ove uzroke zla, otkrivanje interesa koji deformišu istinu. Takođe je neophodna regionalna saradnja, umrežavanje nevladinih organizacija koje se bave utvrđivanjem istine i neophodno je, na primer, formiranje pragmatične javnosti i jačanje njenog uticaja u kreiranju društvenih poslova. Ono što bih takođe predložila jeste da se osnuje neko telo u Sandžaku, s obzirom da je on sada najneuralgičnija tačka na Balkanu, koje bi se bavilo istraživanjem uzroka svih dešavanja, a i koje bi bilo neka preventiva da ne dođe do konflikata.

Sandra Orlović: Hvala, Semiha. Aida Čorović. Pridite za sto. I samo vas molim da skratite svoje izlaganje na nekih pet minuta kako bi svi koji su bili prijavljeni za ovu sesiju mogli da govore ili je alternativa da gospoda Sinan Alić, Slobodan Franović i Dušan govore u sledećoj sesiji.

Aida Čorović: Ja ću pokušati da ne budem previše opširna i pokušaću da se vratim na temu. Naime, ja bih htela da kažem nekoliko reči na temu onoga što je malopre moj prijatelj Gordan Bodog govorio. Ako sam ja dobro shvatila, prosto možemo otvoriti raspravu da li je ovakva vrsta komisije, tela ili kako god zvali, potrebna ili treba uraditi neke pripreme. Moje mišljenje da je ovakva vrsta tela, komisije, terminološki možemo raspravljati o tome, jeste jedna vrsta imperativa. Dakle, svi smo govorili o tome kako su prošle nacionalne komisije, da je to bio potpuni debakl i meni se čini baš zato jeste potrebna jedna ovakva komisija. Ja čak ne bih rekla da ja to vidim kao neku vrstu tela, ja to pre svega vidim kao jednu vrstu otvaranja javnog prostora za diskusiju i ukрупnjavanje ili stvaranje, hajde da kažem, fronta, a da mi oprostite ako je to

prejaka reč. I baš zbog onoga što je gospodin Tokača govorio, baš zato što negde u međunarodnoj zajednici žele da to stavimo ad acta, da će onda zaista to dobiti na težini. **Ako nastupimo regionalno, to onda zaista ima veću težinu.** I ako govorim dakle o otvaranju tog javnog prostora, upravo je nekoliko prethodnika već govorilo, pominjalo i metodologiju. Goran je govorio o ciljnim grupama. Naravno, ja takođe vidim ovu priču pre svega kao jednu vrstu stvaranja dokumentacionog centra, ali takođe mislim da je veoma važno otvoriti pitanje edukacije, zatim svođenja na lokalni nivo, što je za nas jako važno. Ja dolazim takođe iz Novog Pazara, mislim da je jako važno o ovoj temi govoriti ne samo u centrima nego pokrenuti i najsitnije, da kažem, šrafove. Takođe, otvara se pitanje ciljnih grupa. Goran je govorio o veteranima. Svakako treba otvoriti priliku za dijalog, i za žrtve i za ljude koji su bili u logorima, i za veterane, ali naravno i za ovo o čemu je govorila Staša, dakle i za tu žensku stranu priče ali veoma važno je otvoriti dijalog i za mlade. Meni je veoma žao što nisam bila na tim konsultacijama kad se govorilo o mladima i zaista zahvaljujem što ste me pozvali na ove jer mislim da je samo kroz ovakve diskusije i razgovore moguće ovu temu dalje usmeravati. Mi smo svedoci, i nema ovde u ovoj sali čoveka koji na neki način nije bio deo neke mreže, nekih aktivnosti svih ovih godina, ali čini mi se da je zrelo vreme, što kažu u mom kraju: „Čemu je vreme tome je i vakat“, da prosto ova tema dobije jedan zaista širi, frontalniji okvir i da ona zaista tako nastupi jer ćemo zaista dobiti težinu na lokalnom nivou. Zatim, ja sam ovde pribeležila da nešto ne zaboravim. Kad smo govorili o medijima, imamo vrlo oprečne primere. Gospodin Tokača je govorio o tome da su mediji odigrali za njih ključnu ulogu, mi dapače imamo jednu potpuno drugačiju stranu, da su mediji praktično skoro potpuno ostali na istoj ravni. Sve su to teme koje nam se otvaraju u okviru prostora. Ono čime bih zaključila jeste da praktično nema unapred gotovih rešenja i da zapravo mi otvaramo jedan prostor za diskusiju i usmeravamo taj proces onako kako smatramo da je najbolje za naš životni prostor.

Sandra Orlović: Hvala. Sledeći reč ima Gordan Bosanac, a neka se pripremi gospodin Sinan Alić.

Gordan Bosanac: Hvala. Ja bih se vratio ponovo na priču kakve su to komisije, državne, nedržavne ili možda kakav model bi trebalo ostvariti i dati jedno možda vrlo praktično rešenje. Na početku diskusije me malo uplašilo kad sam slušao kolegice iz Srbije, osjećam tu traumu

Koštuničine komisije koja se povlači čak i kroz ovu diskusiju i naravno da je to Koštunica vrlo loše i katastrofalno napravio, ali ne bih volio da ta trauma a priori isključi bilo kakva druga moguća razmišljanja o nekakvim mogućim modelima državnih ili nedržavnih komisija. **Osobno sam apsolutno protiv državne komisije, ali, što je Nataša spomenula, čini mi se da je ključno stvoriti dakle nezavisnu komisiju koja će imati na neki način podršku ili legitimitet od strane nacionalnih država, kao što je model Haškog suda.** I sad kad razmišljam šta bi se konkretno tu dalo učiniti, prva asocijacija što mi pada na pamet je naravno Vijeće sigurnosti. I ono što verovatno većina vas i zna jeste da Hrvatska od 1. januara postaje članica Vijeća sigurnosti, da će u sljedeće dvije godine nešto raditi u UN-u, što je dobro i loše. Dobro je jer se otvara čitava jedna nova platforma i za nevladine organizacije u Hrvatskoj da utječu na vanjsku politiku, a loše je što kada pogledate što Hrvatska želi raditi u Vijeću sigurnosti, apsolutno je nevidljivo, za sada postoji samo jedan propagandni letak koji se dijelio prilikom lobiranja, to su neke četiri načelne stvari. Dakle, mislim da je možda zanimljivo razmišljati da li da se mehanizam i činjenica da je Hrvatska u Vijeću sigurnosti dvije godine na neki način pokušaju iskoristiti ako ne već za osnivanje nezavisne komisije, možda nešto oko arhiva, mislim da je to prostor koji je vrijedan, koji se otvorio i u kojeg je vrijedno ulagati. I ovde sam se referirao na jednu možda veliku prepreku koju vidim, koja nije ni međunarodna zajednica niti išta drugo, iako je činjenica što je Srđan govorio da su postojali frizirani ili nefrizirani izveštaji o sve većoj diskrepanciji između zemalja u regiji. I sada kada sam čuo ovu činjenicu da je na primer Demokratska stranka predložila neovisnost Srbije, u Hrvatskoj ja dosta radim na neovisnosti Hrvatske, ovo će sad biti nokaut udarac, čini mi se, za zagovaranje hrvatske neutralnosti u odnosu na savez NATO. Bojim se da će te diskrepancije koje jesu realne ili nisu realne uveliko otežavati gradnju zajedničke vanjske politike koja bi možda mogla ići kroz Vijeće sigurnosti, ali mislim da je svakako vrijedno probati. I što znam sigurno, za organizacije u Hrvatskoj barem, barem i u ime moje organizacije, Centra za mirovne studije, mogu govoriti da će nama sada, od 1. januara, fokus biti stvarno na tome šta se dešava u Vijeću sigurnosti iako je ekspertiza koju imamo jako mala, i to je nešto gde sami moramo sada rasti i graditi. Hvala.

Sandra Orlović: Hvala. Gospodin Sinan Alić. A sledeći je gospodin Franović.

Sinan Alić: Ja ću vrlo kratko. Pošto se prvi put pojavljujem u ovoj ulozi učesnika regionalnih konsultacija, predložit ću da ovaj trijumvirat, dakle Zagreb, Beograd, Sarajevo, pokuša ubrzati ove procese, da iz ove faze regionalnih konsultacija uđe u fazu koordinacije. Jer mislim da je Šale u pravu, ili ne znam ko je govorio to o vremenu. Ako uzmemo 1992. godinu kao početak, najmanje 15 godina smo već izgubili. Ja to govorim iz ličnog iskustva jer je fondacija koja je namjerno složila te riječi „Istina, pravda, pomirenje“, radeći dakle ono što je radio Tokača, ne obazirući se na prepreke, nešto skupila i susrela se sa činjenicom da već neki svedoci nestaju, odlaze sa ovog svijeta. Dakle, ostajemo bez nekih dokumenata. Zbog toga predlažem da to ubrzamo, ne znam na koji način da imamo nekakvu nejedinstvenu ali makar sličnu metodologiju prikupljanja, koliko idemo duboko, koje su ciljne grupe. Ne znajući, dakle učeći, mi smo u ovoj varijanti išli da skupljamo samo dokumentaciju o ratnom zločinu, bez obzira šta je ta dokumentacija, da li je to živi čovjek, da li je to video snimak, da li je to pisani dokument. I koristili smo se, jer mi je to došlo do ruke, metodologijom Muzeja holokaust iz Vašingtona koji sad skuplja video dokumentaciju, kako oni to kažu „usmenu istoriju“ o onome što se događalo 1937. ili 1941. ili 1945. godine. Da mi ne bismo radili sa zakašnjenjem od 60 godina, ja zaista sugerisem da to ubrzamo i stalno razmišljam kako bi to trebalo da funkcioniše. Kad okrenem ovaj list, vidim da svaka ova zemlja ima u proseku pet-šest organizacija koje već nešto rade, dakle imaju nekakve činjenice, nekakvu istinu, nekakve dokumente. Šta sad, da li je krajnji cilj samo taj izveštaj ili nacionalni ili regionalni ili i nešto drugo? Sada ću vam reći dve ideje koja se rodila u Tuzli prije mesec i po dana na konferenciji *Pravne, političke i istorijske konsekvence Haških presuda*. Jedna je bila vezana za arhivu i sugestija je da to ostane pod ingerencijom Ujedinjenih nacija, Suda Ujedinjenih nacija, i da kao jedna od krajnjih adresa bude njihov distrikt u Sarajevu, dakle ona zgrada u Neđarićima. A druga ideja je sada u fazi razrade jer su svi procijenili da svi akteri rata neće biti živi, dakle svi zločini neće biti procesuirani, pogotovo oni politički generatori ratova. Slično je iskustvo Tribunala u Barceloni a prije toga i Raselovog suda. Pokušava se sada nekakav Narodni tribunal utemeljiti, koji bi dakle odgovorio na ove istorijske i političke dileme o kojima je govorila Sonja, gdje nema zatvora, gdje nema sankcije, ali postoji nekakav moralni sud o projektu u kojem je neko sudelovao pa umro, a sud mu nije izrekao nikakvu presudu. Mislim da bi se ta ogromna građa koja sad postoji mogla iskoristiti i za tu namenu. Sonju sam razumio da bi bilo dobro kada bi postojala nekakva koordinacija između ovih nacionalnih organizacija, kad kažem „nacionalne“ mislim na državne, da jednostavno ne bismo radili po pogrešnoj

metodologiji pa se razilazili, ili se poklapali na terenu: ja u Travnik, kad tamo i Tokača ili ja u Vlasenicu, pa opet Tokača. Naravno, ja ovo govorim figurativno i zbog toga priželjkujem tu koordinaciju, dakle da znamo dokle idemo duboko i ko su nam te ciljne grupe. I ako nešto Fondacija u čije ime govorim može da uradi tu, u tom regionu, pa ako joj treba pomoć iz Sarajeva ili iz Beograda, da na taj način pokušavamo što prije preći ovu fazu konsultacija jer vidim da se konsultujemo godinu dana. Ono što ja mogu da kažem jeste da ova Fondacija, valjda zato što je rođena u Tuzli, trenutno, nema problem što druge nevladine organizacije, a i zato što uglavnom mi trošimo budžetska sredstva. Da li je to, verovatno da jeste, situacija skroz drugačija: dakle radimo neke stvari koje država ne radi, ali radimo neke stvari koje država u obliku opštine, u obliku kantona finansira u stopostotnom iznosu i čak imamo više para nego što imamo projekata. Pojavićemo se stoga negde na nekom terenu gde neko radi nešto što je zaista interesantno za nas, dakle kao partner sa finansijama. Hvala vam.

Mirsad Tokača: Samo, Sinane, ja samo Boga molim da ti se načelnik ne promjeni.

Sinan Alić: Ja ne vjerujem, s obzirom na sva istraživanja.

Sandra Orlović: Evo me, tu sam. Sledeći reč ima gospodin Slobodan Franović, a posle njega Dušan Radaković.

Slobodan Franović: Hvala. Prvo želim reći da mislim da su na ovim konsultacijama na dnevni red postavljene ključne stvari koje se tiču našeg budućeg rada i uopšte rada, ne samo civilnog sektora u našim zemljama, na suočavanju sa prošlošću, odnosno utvrđivanju istine. Ovdje su postavljena pitanja da li su nam potrebna zvanična tijela, da li nacionalna, regionalna i nezvanične inicijative. Ja odmah želim da kažem da dijelim onu argumentaciju i mislim da uprkos svemu mogu reći to da su nama zaista neophodna zvanična tijela i to onda regionalnog karaktera. Kad kažem „regionalnog“, mislim na region, prostor bivše Jugoslavije, a takođe sa jednom komponentom izvanregionalnog, da li su to Ujedinjene nacije, moguće i Evropska unija, jer su sve zemlje nastale u procesu razbijanja bivše Jugoslavije proklamovale da žele ući u Evropsku uniju, znači na putu su tih evropskih integracija. Čujem da je situacija u Srbiji nešto drugačija, ne znam kako izgleda ta Deklaracija. Rekao bih nešto o ovim nezvaničnim

inicijativama, kako su ovde u dnevnom redu naslovljene. Imamo ove tri vodeće organizacije koje su organizovale ove konsultacije, nipošto tu stvar ne treba postaviti ili-ili, po meni. Naprotiv, ove stvari su vrlo komplementarne po meni i mogu pomoći u nečemu što je veoma važno, da promjenimo politički i društveni kontekst. Ja se slažem sa svima koji su rekli, da u svim našim zemljama nastalim u ovom procesu razgradnje bivše Jugoslavije ne postoji ni politička, a rekao bih ni preovlađujuća društvena volja za otvaranje tog procesa istinskog suočavanja sa prošlošću. Ja sam očekivao da ćemo malo više razgovarati da li nam treba to zvanično telo, mislim da nam treba, argumentacija je izneta pa da je ne ponavljam. I onda kad kažemo da nam treba, da vidimo koji bi bio mandat toga tijela, što bi ono radilo. Ja ovde sam čuo, istina ne sistematično, niz ideja. Samo bih rekao kako ja to vidim: da se ovo tijelo ne bi bavilo samo zvaničnim utvrđivanjem i prije svega mislim čak možda i najmanje tim, utvrđivanjem ovih činjenica koje se tiču kriminalne odgovornosti, već prije svega, evo da se poslužim sistematizacijom koju je dao Karl Jaspers, utvrđivanjem političke, moralne i drugih vidova odgovornosti. Povodom kriminalne odgovornosti, iako je ovde izneta skepsa, ja znam naravno da sve osobe koje su odgovorne za zločine neće biti procesuirane i neće se suočiti sa pravdom, ali bih upozorio na činjenicu da ratni zločini ne zastarijevaju. Dan-danas se procesuiraju ratni zločini iz Drugog svjetskog rata. Prema tome, nikada ne treba da odustanemo i od tih naših aktivnosti. Sada imamo situaciju da će uskoro prestati da radi Tribunal u Hagu, ali treba da vršimo pritisak na nacionalne pravosudne sisteme, što se već radi u nekim sredinama, da se stvori i odgovarajući institucionalni i pravni okvir, kojeg recimo mi u Crnoj Gori nemamo, za istraživanje, optuživanje i tako dalje, za suđenje za ratne zločine, jer ta stvar neće prestati tako brzo. Užasni su se zločini dogodili i to vrlo širokih razmjera. Znači, ovdje mislim da je nekoliko kolega reklo da je nažalost sve ovo što se događalo bilo podržano od većine u svim našim zemljama i tu je ta prepreka koju bi mi trebalo da savladujemo, da se promjeni taj kontekst u vezi sa političkom i društvenom voljom, i tu vidim veoma važne aktivnosti i ove tri organizacije koje najviše rade na tome, ali i ostalih naravno. Potrebna je naša saradnja regionalna, pitanje je par ekselans regionalnog karaktera, znači mi možemo da vršimo pritisak na razne načine, kao što se već to događa, da se osposobe nacionalni pravosudni sistemi da ova suđenja dobiju kredibilitet za suđenja pred nacionalnim sudovima. Ali takođe možemo da vršimo pritisak, da lobiramo i doma i vani, da dođe do osnivanja jednog zvaničnog regionalnog tijela za utvrđivanje istine. Recimo, kako situacija izgleda u Crnoj Gori? Jedan od naših prioriteta, prioriteta naše organizacije, jeste suočavanje sa prošlošću i mi ćemo se

baviti time na razne načine i ubuduće. Međutim, mi u Crnoj Gori, bez obzira što je tamo nešto drugačija situacija, nemamo ni političku ni rekao bih društvenu volju u ovom trenutku za ozbiljan prolazak u taj proces. Vi ćete vidjeti, ima nekih istraga, ima nekih suđenja, povremeno se postavljaju i neka druga pitanja, ali ona su više onog karaktera ad hoc i ad personam, prije svega. Recimo, mogli ste vidjeti i oko toga se diže velika medijska buka, je li ova osoba ili nije bila dobrovoljac, je li bila na ratištu ili nije, što po meni, ako tako postavljamo stvari, diskredituje sve naše napore jer je ovde potreban sistematski i ozbiljan pristup ovome, da se više nikad ne dogodi nešto ovako prije svega. Ako neko može nekog svog političkog protivnika dovesti u kontekst svega ovoga, onda se njegovo ime stavlja u prvi plan, a ne postoji principijelan i sistematski pristup ovome. Ja bih rekao da ne trebamo biti defrustrirani toliko što smo zaista malo postigli ili što su neke inicijative, zapravo neki pokušaji bili pokrenuti u cilju diskreditovanja procesa, kao što je spominjana Koštuničina komisija i tako dalje. Političke volje nije bilo ni za suđenje ratnim zločinima, jedna od glavnih stvari zbog koje je osnovan Tribunal u Hagu jeste što je postojala opstrukcija pravde, upravo se insistiralo sa svim ovim opstrukcijama. Zaista podržavam ovu ideju da pokušamo da vidimo koja je to strategija, da radimo u pravcu da dođe do osnivanja jednog zvaničnog regionalnog tijela i naravno, da vidimo koja je to strategija ovih nezvaničnih inicijativa kojoj svi pripadamo. Naravno, vidio sam iz ove tri organizacije šta kažu i ne želim da umanjim ničiji rad, ali ne mogu nezvanične inicijative nikada zamjeniti zvanična tijela. Hvala.

Sandra Orlović: Hvala. Reč ima Dušan Radaković.

Dušan Radaković: Hvala. Dušan Radaković, živim u severnom delu Kosovske Mitrovice, radim u Prištini. Kao prvo, hteo sam da se zahvalim organizatorima što su me pozvali na jedan ovakav skup. Ja se ne slažem sa mnogo ljudi ovde koji smatraju da treba uvući u to telo vladajuće strukture. Ja mislim i znam da se 17 godina, kao pre svega ove tri organizacije, i svi ostali borimo da dobijemo podršku neke od vladajućih struktura i, naravno, nismo je dobili. Mislim da to telo koje mi treba da oformimo, regionalno telo, ne treba u početku da traži podršku vladajućih struktura nego da im dokažemo nakon određenog perioda, godinu, dve, tri, pet, da je neophodno učešće nas u vladajućim strukturama i da nas prihvate, da shvate da im predočavamo ono što radimo, da ukazujemo na greške koje prave. Kako bi to telo trebalo da izgleda? Po mom mišljenju, to telo bi trebalo da se organizuje ovde u Beogradu. Smatram da je Beograd bio centar

mnogih loših stvari, mislim da bi to telo trebalo biti ovde u Beogradu i imati svoja isturena odeljenja u svim delovima bivše Jugoslavije, počev od Bosne. I u Bosni treba da bude više tela jer je Bosna i Hercegovina, mnogo složenija, Crna Gora, Makedonija, Kosovo, Hrvatska i tako dalje, i da ta isturena odeljenja sačinjavaju timovi tipa Kosovo, da ih sačinjavaju multietnički timovi koje neće da izabere vlada i vladajuće strukture nego sami ljudi koji rade i koji se bore za ljudska prava. Da ta tela budu nezavisna od ostalih i da se organizacije koje se bore za ljudska prava umreže zajedno u tim regijama i da u glavnoj bazi hrane i apdejtuju informacijama. Slažem se sa gospođom Sonjom da bi trebalo da se oformi jedan portal koji bi bio pun informacija za svakog ko traži informacije o ratnim zločinima. Ta isturena odeljenja trebalo bi da organizuju neke debate, objašnjavanje mladim naraštajima koja dolaze o realnim strahotama i šta su sve ljudi i naši prijatelji doživljavali u ratnim dejstvima. Što se tiče Kosova, ljudska prava se krše prema svim zajednicama. Što se tiče Albanaca, ljudska prava krše se na severu, što se tiče Srba, ljudska prava se krše u enklavama. U ovom trenutku rešavanje problema Kosova je bukvalno stalo. Problemi koji treba da se rešavaju na Kosovu, genocid, ubistva, otmice i tako dalje, bukvalno je sve stalo. Stalo je zbog jedne sulude stvari o rešavanju statusa Kosova. Sada je status glavna tema, a ubistva, genocid, proterivanje i tako dalje, to je sve gurnuto pod tepih od strane međunarodne zajednice i sa podrškom vladinih struktura na Kosovu. Tako da dok mi čekamo još ko zna koliko godina ćemo da dobijemo podršku i na Kosovu, a i uopšte svih naših vlada u regionu, mislim da sami treba da krenemo ovim stopama, samo još organizovanije, sa još većim mrežama, sa još više informacija koje šaljemo jedni drugima, da budemo kooperativni. Hvala vam.

Sandra Orlović: Hvala. Reč ima Andrej Nosov.

Andrej Nosov: Hvala. Ja ću možda ponoviti neke segmente. Samo sam pokušao da razložim ono o čemu su mnogi danas govorili. Pre svega **smatram da naša strategija kao organizacija civilnog društva mora biti da ova komisija dobije podršku država. Ako ona ne bude državna, onda da dobije taj status, i za to imam dva argumenta. Prvi jesu državne, vojne i civilne arhive.** Moramo biti svesni da pored obilja dokumenata koje ima i Tribunal u Hagu i organizacije za ljudska prava, postoji ona dokumentacija koja je i dalje u rukama države. Bez podrške komisiji koja bi došla od strane državnih organa, pre svega podrške u pristupu podacima tokom istrage te

komisije, mislim da njen rad neće moći u potpunosti da se sprovede onako kako treba. Drugo važno pitanje jeste šta je sa rezultatom komisije. Da li je to neki izveštaj? Pa znate, ako to bude nezvanična inicijativa, ja se plašim da će to završiti kao i udžbenici istorije koje je Sonja spomenula. Mi danas imamo jedan alternativni udžbenik istorije, ne sećam se tačno za koji je razred, koji sve države u regionu ne žele da stave u svoj curriculum upravo zato što je reč o jednoj nezvaničnoj inicijativi istoričara, ako možemo tako da je posmatramo. Stoga ja mislim da je to vrlo važno pitanje. I takođe, otvara se pitanje članova komisije, odnosno podrške od strane Ujedinjenih nacija i mandata koji bi možda došao odatle. Tu je i pitanje toga kome će verovati žrtve, kome šire javno mnjenje. Uz to nadovezujem i pitanje odnosa prema žrtvama. Znate, jedna strana priče je to što ja takođe verujem u dijalog na regionalnom nivou, i moja organizacija i druge organizacije se time bave, verujem da je potrebno raditi sa mladim ljudima koji nemaju odgovornost za zločine u prošlosti, ali kao što smo rekli na konsultacijama sa mladima, imaju odgovornost za odnos prema tim zločinima u prošlosti. I verujem da mi moramo, kao organizacija za ljudska prava, da stvorimo jedan javni prostor za žrtve jer to pre svega u cilju zagovaranja ovog tela treba da bude naš mandat i naša platforma. Zašto verujem da mora da postoji taj prostor za žrtve? Zato što su Haški tribunal i domaća suđenja, iako tu postoje trenuci koje žrtvama puno znače kada svedoče pred tim institucijama, pre svega fokusirani na odgovornost počinioca i mi moramo to da imamo u vidu i kada govorimo o drugim različitim mehanizmima kazivanja istine. Da zapravo ta komisija treba da bude to mesto, prostor preko kojeg će žrtve moći da ispričaju ono što im se dogodilo. I ja tu vidim jedan vrlo važan element te komisije. Slušam ove razgovore o kontekstu u kojem danas živimo, pa spomenuo je kolega Kosovsku Mitrovicu, Aida je govorila o Sandžaku, o tome da mi i dalje imamo tu potresnu političku situaciju, odnosno posledice tih oružanih sukoba. Zapravo smatram da mi kao organizacije za ljudska prava, odnosno organizacije civilnog društva, ukoliko zagovaramo takvo telo, moramo da napravimo jednu širu platformu, jednu širu strategiju u kom smislu će organizacije za ljudska prava, organizacije udruženja žrtava i različiti drugi akteri koji postoje u našim društvima podržavati rad tog regionalnog tela ako već to telo zagovaramo. Tu nisam rekao ništa novo što nismo čuli na ovim konsultacijama, ali mislim da te platforme, kad govorimo o organizacijama za ljudska prava, moraju postojati. Prosto mora doći do jedne slojevite podele između različitih organizacija. Verujem da se svi slažemo da u našem civilnom sektoru imamo puno „generalizatora“, odnosno eksperata za opšta pitanja. Mislim da organizacije za ljudska

prava ne treba da budu eksperti za opšta pitanja, pa dakle i u stvaranju te platforme moramo da budemo vrlo specifični i da računamo na sve one prepreke. Ono što takođe smatram jeste da nezavisna podrška koju organizacije civilnog društva, mirovni pokreti, aktivisti i aktivistkinje moraju pružiti, to je ta neformalna edukacija i to je zapravo pristup mladim ljudima pre svega u stvaranju klime, atmosfere u kojoj će ta komisija ili bilo koje drugo telo moći na adekvatan način da obavlja svoj posao. I zato vidim čitavu ovu priču kao slojevitu stvar, smatram da treba još jednom da to sam podvučem, da bez državne potpore zemalja bivše Jugoslavije ova komisija koja ima istražni mandat, odnosno ima mandat da utvrdi činjenice o određenim događajima, neće dati onaj rezultat koji svi mi očekujemo. Kao neko ko pripada mlađoj generaciji u civilnom društvu, u aktivizmu za ljudska prava, želim da naučim na vašem primeru kad stalno govorite da se 15 godina sastajete i razgovarate. Mislim da je vreme i da su trenuci kada mi moramo drugačijim strategijama, menjanjem možda našeg pristupa u lobiranju država, da pristupimo toj i takvoj istražnoj komisiji. Hvala.

Sandra Orlović: Hvala. Iako smo planirali da zaključimo diskusiju, Biljana je htela još nešto da kaže.

Biljana Kovačević Vučo: Samo jednu reakciju da dam, zato što se ovde sada u stvari problematizovala jedna veoma bitna stvar. To je zapravo strateško pitanje. Evo već Slobodan Franović i Andrej Nosov insistiraju na podršci države. Uloga civilnog društva nije u tome, ne možemo mi da razgovaramo o alternativnoj komisiji, jer mi razgovaramo o alternativnoj komisiji, i da očekujemo podršku države. Ovo je zapravo pitanje kokoške i jajeta. Mi kao civilno društvo, kao nevladine organizacije koje se bave ljudskim pravima i tranzicionom pravdom, treba da pravimo pritisak na državu da prihvati naše rezultate. Ne možemo mi unapred da dobijemo podršku države jer smo onda servis države i mi to ne želimo da budemo, koliko sam razumela, jer država upravo i jeste omanula u celom tom procesu i ovo je zaista jedno bitno metodološko pitanje. Ja bih volela da se mi vratimo na to jer ćemo stalno hvatati maglu ukoliko se definišemo u odnosu na to šta smo mi, koja je naša uloga, šta je država i koja je uloga države. I još samo jedna replika u odnosu na Andreja: ovo nije posledica rata što se dešava u Srbiji, ovo je nastavak tog rata, rat nije završen. U tome je problem. Izvinjavam se što sam upala, ali stvarno je važno.

Sandra Orlović: Gospodin Franović, replika, a onda Nosov.

Slobodan Franović: U svojoj diskusiji o ulozi zvaničnog tela ja sam se držao onoga što je nama poslato kao dnevni red, da raspravljamo o zvaničnim telima za utvrđivanje i saopštavanje činjenica o ratnim zločinima i nezvaničnim inicijativama. Ja nipošto nijesam mislio da jedno može zamjeniti drugo i obratno i da mi trebamo podršku, nego sam govorio da mi, to je moje mišljenje kako vidim ulogu organizacije civilnog društva, treba da kreiramo pritisak, da se osnuju ovakva tela, da lobiramo vani da ove države budu prisiljene na to.

Sandra Orlović: Hvala. Andrej.

Andrej Nosov: Ja uopšte, takođe, kao i gospodin Franović, nisam govorio o Biljaninom predlogu alternativne komisije, tako da sam referisao jedino u odnosu na zvaničnu komisiju i ovo što je predlog organizatora. A ovo drugo pitanje, oko nastavka rata, potpuno se slažem jer je rat nastavljen drugim sredstvima. Ali mislim da se pored tog nastavka suočavamo i sa posledicama početka tog rata. Ne znam da li je to sada jasnije. A to, na primer, znači da imamo veliki broj ljudi koji danas čeka odgovor na pitanje gde su kosti njihove dece i gde su nestali ljudi. Dakle, to jesu posledice onog početka rata možda, da to jasnije predstavim.

Sandra Orlović: Hvala vam. Zaključujemo prvi dio diskusije, prijavljeni govornici će dobiti priliku odmah na početku druge diskusije. Pozivam vas na ručak u Sali Braseri. Sala je u prizemlju.

Debata o Regionalnoj inicijativi i drugim inicijativama za regionalno utvrđivanje i saopštavanje činjenica o masovnim ratnim zločinima u bivšoj Jugoslaviji, II deo

Moderator: Mirsad Tokača, Istraživačko-dokumentacioni centar

Mirsad Tokača: Ja bih da mi započnemo ovaj drugi dio koji je najopasniji dio rada posle ručka, obično krv ode iz glave u neke druge dijelove tijela, pa je teško nastaviti. Još je na neki način

rano da se bilo šta sumira, ali bih ja htio vašu pažnju malo ipak usmjeriti. Na kraju ove debate danas ili konsultacija doći do nekog približnijeg stava o stvarima koje su predmet rasprave. Mi smo otprilike ovde išli jednim pravcem oko koga, čini mi se, nema nekih velikih dilema i cijelim tokom ovih naših konsultacija nije bio problem da se definiše potreba za regionalnim pristupom, za uspostavljanjem mehanizama i govorenja istine i traganja za istinom, dokumentovanja i tako dalje. Danas smo imali otprilike dva pomalo preovlađujuća stava. Jedan je išao za time da treba definitivno da prestanemo govoriti o zvaničnim državnim mehanizmima i drugi koji je išao za tim da bi ipak trebalo da tražimo i forsiramo zvanične mehanizme. To nije tako oštra podjela jer su oni koji su rekli da su nam potrebni alternativni odnosno nezvanični mehanizmi više bili skeptični spram potencijalnih inicijativa pošto su neke nacionalne, pre svega, završile potpunim krahom. Zbog toga nisam video protivljenje želji da se imaju takvi instrumenti na raspolaganju nego sam više vidio u tome jedan pesimizam i jednu sumnju i jednu razočaranost onim čime je do sada rezultirala aktivnost nacionalnih komisija. Meni se činilo da bi bilo dobro da se u nastavku ove rasprave pomalo vratimo na ovo jer bi nama kao organizatorima konsultacija bilo važno da iz cijelih ovih konsultacija izađemo sa što jasnijim stavom. A to je hoćemo li mi ipak biti u stanju nakon serije ovih konsultacija da idemo sa zaključcima tj. stavom da ipak zahtevamo od vlada u regionu da pokrenu inicijativu, da se započnu procesi uspostavljanja regionalnog, zvaničnog tijela kojim bi se utvrđivala istina odnosno fakti o istini ili smatramo da je to potpuno neizvjesno, da od toga neće biti ništa i da ne postoji nikakva šansa. Sve to skupa, naravno, mene ne dovodi u situaciju da i jednog časa sumnjam da mi kao nevladina organizacija ne treba da prestanemo da radimo to što smo do sada radili. Mi ćemo to nastaviti. Prema tome, bilo bi mi drago da osluhnemo stav onih koji se budu javljali za riječ spram ovoga. Ja ovde imam tri prijavljena diskutanta iz prvog dijela. Prvi je Jasminka Dedić, jesam li ja dobro. Izvolite, Jasminka.

Jasminka Dedić: Lijepo hvala. Ja sam prilično nova u ovoj oblasti i prvi put sudjelujem u ovim konsultacijama. Inače dolazim iz Mirovnog instituta u Ljubljani, a sad ne bih previše ulazila u sve to pošto nisam upoznata sa cijelom pozadinom tog procesa, kako su tekle regionalne konsultacije, ali bih imala jedan prijedlog u vezi sa osnivanjem tog zvaničnog regionalnog tijela. A to znači, kao što su neki i prije rekli, da bi trebalo pokušati vršiti pritisak na vlade kroz međunarodna tijela. Ali ne samo kroz Ujedinjene nacije, kao što smo videli iz onoga što je rekao

Vehid Šehić, UN su tu čak bile nespremlne to podržati, već možda kroz neke evropske regionalne forume kao što je Vijeće Evrope i pre svega Evropska unija. Pogotovo ako sada uzmemo u obzir da Slovenija preuzima predsedavanje Evropske unije od 1. januara sljedeće godine i da je jedna od prioritarnih tema Slovenije za vreme predsedavanja upravo odnos Evropske unije i zapadnog Balkana. Mislim da bi trebalo progurati tu temu i u agendu, znači u samu slovenačku vladu, pokušati uspostaviti neke veze sa slovenačkom vladom i probati nekako proturiti ideje o takvom regionalnom tijelu vladi i nevladinim organizacijama u Sloveniji koje su takođe usmjerene u tom smjeru. Recimo moj NGO, Mirovni institut, sigurno će postavljati pitanje odnosa Evropske unije prema zapadnom Balkanu, pitanje uloge zapadnog Balkana i tako dalje, tako da mislim da treba maksimalno ići s tim zajedničkim nastupima prema raznim međunarodnim forumima.

Mirsad Tokača: Hvala ljepa. Sledeći diskutant je Sabina Talović iz prve sesije. Dakle da završimo, imamo još dvoje iz prve sesije i kada završimo, posle toga su Albert Musliu i Jezdimir Milošević.

Sabina Talović: Sve ono što sam htjela reći uglavnom su rekli diskutanti i diskutantkinje prije mene, ali ću svakako dati sebi za pravo da nešto kažem, s obzirom na moje dugodišnje bavljenje ovim pitanjem i možda na mjesto odakle dolazim, dakle Crna Gora i Pljevlja, taj sjeverni dio Crne Gore ili dio Sandžaka koji je vrlo specifičan kada je ovo u pitanju. Ja ću početi od ovoga što je Mirsad rekao, izvjesno ili neizvjesno, složićemo se mi da je kod nas sve neizvjesno i ja nemam dileme da li treba formirati tjelo, komisiju, kako god to zvali. Mislim da ogroman potencijal i kadrovski i u materijalu postoji i ja tu nemam dileme, ja sam zato danas i došla. I ja radim sve ove godine u vrlo specifičnim uslovima samo zahvaljujući vašoj podršci, mnogih od vas. Ali moja dilema jeste da li komisija treba da bude zvanična ili nezvanična. **Ja se potpuno slažem sa mnogima od vas da su države tu neizbježne, ali je činjenica da je sve ovo u ovom regionu, kad je bar ovaj problem ili ovo pitanje u pitanju, nekoliko nevladinih organizacija uradilo više nego sve države zajedno.** Znači, imamo više izveštaja, više dokumentovanih slučajeva, više podataka u nekoliko nevladinih organizacija nego što ih imamo u svim državnim tijelima zajedno. Koliko to njih interesuje, koliko ih ne interesuje? **I tu je negdje moja dilema jer naše države vode političke elite koje su nas vodile i u ratove.** Koliko su one spremne i koliko smo mi spremni biti dio demokratske šminke ili fasade koje oni vrlo često koriste? Ja govorim prije svega o svojoj državi.

Kad je u pitanju Crna Gora, vjerujte mi, nema ništa sporno. Ko god joj ponudi da formira ovu komisiju, ona će je formirati odmah, samo što će im ta komisija, kao i cijela Crna Gora, biti fasada, demokratska šminka za dodvoravanje institucijama. Ono što je meni važno jeste formiranje tijela, formiranje koalicije, kako god to nazvali, na način da treba da se međusobno jače povežemo. Nismo mi razjedinjeni, svako radi svoj posao, a svi smo negdje u istoj misiji i na istom cilju. Ovaj portal o kome je govorila Sonja i još neko, koji bi trebalo postaviti, bio bi jako važan. Ja ću opet biti vrlo lična i govoriti sa ličnog aspekta, između ostalog i zbog toga što postoji mnogo nas ili individualaca individualki, pojedinki, koje rade same ili pak malih organizacija koje jako puno rade u svojim lokalnim sredinama. A taj portal, ta saradnja sa vama bi bila jako, jako velika podrška bar kad je u pitanju sama bezbednost aktivista i aktivistkinja koje se bave ovim pitanjima u svojim sredinama. Ako hoćemo da kreiramo javno mnjenje ili da radimo s mladima, ono što radi Andrej i Inicijativa, onda meni uopšte nije sporno da bi jedan od rezultata ili ciljeva svega ovoga bio taj izveštaj i njegova prezentacija. Ja nemam problem da je to isto jedan od dobrih rezultata bilo koje komisije, prezentacija činjenica i podataka koje mladi ljudi ne znaju. I ove platforme o kojima je govorio Andrej, slažem se da moraju biti specifične zato što smo iz specifičnih područja.

Mirsad Tokača: Dobro. Antonela Balić, jesam li ja dobro pročitao?

Antonela Balić: Jeste, dobro ste pročitali. Dakle, ja sam Antonela Balić u ime Foruma mladih i neformalne edukacije iz Crne Gore. Prosto ću preleteti kroz svoje zabilješke koje sam ovde stavila u toku rasprave i kao neko ko je prisustvovao prošlonedeljnim konsultacijama mladih. Nešto što smo govorili na početku jeste preuzimanje to jest prebacivanje odgovornosti na međunarodnu zajednicu. To je nešto što sam ja poentirala čini mi se prošlog puta i što meni ipak djeluje kao nešto što ne bi trebalo raditi jer je opet odgovornost na nama koji smo ovdje, pogotovo što govorim iz perspektiva mlade osobe, gdje smo mi ti koji moramo pokrenuti promjenu u našem društvu. Jer neće neko ko izvana bude govorio nešto promjeniti naše društvo i mislim da bi u takvom slučaju same inicijative međunarodne zajednice bile odbačene od strane društava u regionu, što bi onda bio promašaj čitave ideje. Kad smo govorili o ulozi civilnog sektora u čitavoj ideji stvaranja jednog regionalnog tijela, govorili smo o tome da li radimo državni posao ili ne. Upravo u političkim naukama postoji termin „prazna država“. Pri

definisaju se govori o državi koja ne obavlja svoje funkcije i upravo takve funkcije preuzima civilni sektor i bavi se određenim pitanjima. Tako da mislim da tu upravo leži snaga civilnog sektora, gdje on može da pokrene inicijativu i bez obzira na to što vlade možda nijesu raspoložene da to podrže. Pa ne moraju, ali može pokrenuti civilni sektor i kroz tu mrežu pokušati praviti društveni pritisak na one koji odlučuju jer ipak i za njih će neko glasati, pa u narednom ciklusu ili nekom drugom, tako da će se nekad morati ova tema staviti na dnevni red. E sad, kada će do toga doći, to je pitanje, a zavisi od toga koliko mi ranije pokrenemo temu. Sa aspekta mladih, mislim da je jako važna uloga mladih u čitavom procesu jer ima mladih koji su bili direktno uključeni, koji imaju ratnog iskustva, ali isto tako ima mladih koji ne znaju mnogo, koji nijesu proživeli, koji nemaju svoje iskustvo i koji zbog toga nemaju možda tačne, prave informacije ili ih dobijaju na različite načine. Upravo zbog toga bi rezultati jedne ovakve inicijative bili važni. Da se mladi ljudi upoznaju sa onim što se desilo, da formiraju svoja mišljenja i stavove na osnovu nečeg oko čega postoji konsenzus, oko čega se većina ljudi slaže. I upravo to je možda prednost mladih. To što mladi nijesu opterećeni sopstvenom odgovornošću za ono što se desilo, već imaju odgovornost da se sazna ono što je bilo. I upravo kad smo govorili o javnom prostoru za žrtve, mislim da je potrebno stvoriti takav prostor i za javnost uopšte, da zapravo širi krugovi društva saznaju istinu o onome što se desilo. Jer, ipak, nijesu samo mladi oni koji su neinformisani, sve mi se čini da je najveći broj i starijih koji kad govore o tome, nijesu baš dobro informisani ili imaju različite informacije koje nijesu suština onoga što se desilo. Eto toliko, hvala.

Mirsad Tokača: Hvala. Ja moram rijeći da sam inače bio izuzetno prijatno iznenađen, nisam na svim konsultacijama bio prisutan. Na sarajevskim konsultacijama, recimo, izuzetno prijatno me je iznenadilo kako su oni percipirali cijeli problem tranzicione pravde i neko je danas ovdje rekao kako neke kategorije zapravo nemaju predstavu o tome šta je to tranziciona pravda i na koji način treba nastupiti. I baš sam prijatno bio iznenađen pristupom mladih, evo čujem informaciju da je i poslednji skup sa mladima dosta dobro protekao. Uostalom, meni se čini da ako govorimo o nekim ciljnim grupama na koje bi ovaj projekat trebalo u konačnici da proizvede efekat, onda su to mladi ljudi. Da im se ne nudi ono što se meni nudilo kao djetetu nakon Drugog svjetskog rata, jedna potpuno ideologizirana slika prošlosti, jedna apsolutna manipuloška ideologizacija koja se nastavlja nakon ovih godina. Dobro, Albert Musliu.

Albert Musliu: Ja dolazim iz Makedonije i prvi put sam na konsultacijama, a hteo bih da dam jedan komentar ovde. Mislim da nema sumnje da treba da postoji neka nadnacionalna institucija, bio to forum, bila to neka komisija. Dolazim iz države u kojoj je samo postojanje nadnacionalne institucije koja bi se bavila ratnim zločinima maltene smanjila negde efekat konflikta kroz koji smo prošli 1991. godine. U to sam jako ubeđen jer bi on sigurno bio šireg karaktera da naši političari, lideri, nisu bili svesni da postoje neke institucije koje bi se njima bavile, a već se bavi Haški tribunal. Ja bih tu komentarisao dve stvari. Mislim da se u ovoj formi ova komisija treba baviti dvema stvarima, tu bih se saglasio sa gospodinom Franovićem da dokumentovanje ovih zločina to ne treba da prekine. I to je jedna stvar u koju ni političari ni vlade ne mogu da utiču, to je čitava dokumentacija, to je prikupljanje informacija i čuvanje tih informacija. Druga faza je nešto u čemu mi kao nevladin sektor, failed, kako se to kaže, nismo uspeli. Nismo uspeli da otklonimo kolektivni osećaj žrtava u sopstvenim nacijama koji postoji kod svih. Mislim da na Balkanu, gde postoje neke tradicionalne vrednosti među etnikumima, od tog ponosa, hrabrosti itd., treba da postoji pravi portal gde mi treba da dejstvujemo. Treba da pokažemo pripadnicima naših nacija da su u ime hrabrosti, digniteta i odbrane nacionalne časti naši ljudi u naše ime pravili zločine, a to se jako malo pokazivalo. Nisu naši političari koji crpu njihovu snagu za ekstremizam i za to dopunsko tenzioniranje između nacija to izvukli iz praznine, oni to vuku od tih običnih ljudi koji ih podržavaju jer misle da političari brane njihov interes. Ja mislim da bi ovaj forum i ova komisija malo trebalo da se povežu i s tim medijumima jer imamo ovde neke primere medijskih programa koji su nadnacionalni. Znači, ima načina da se neke od priča žrtava prikažu svim ljudima, a da to ne može niko da zaustavi, da ljudi stvarno vide šta je rađeno u njihovo ime. Ja mislim da ako se to uradi, niko neće moći da prekine sam taj čin pomirenja koji uopšte za mene nije ni počeo. I treće što bih hteo da komentarišem jeste da li bi to trebalo da bude podržano od vlada ili ne bi trebalo. Recimo da vlade imaju neku obavezu da deo svog posla odrade, ali ne smemo tu biti isključivi i da ne uzimamo od primera pojedinih država. Znači, može lako da se desi da u Sloveniji u toj komisiji za pomirenje bude predstavnik nevladine organizacije. Ja mislim da u nekim državama u regionu vlade znaju da pojedine ekspertize već važe i nevladinim organizacijama. Ne govorimo mi o 1994. godini, kad nismo imali profilizovan civilni sektor, govorimo o 2007. godini, gde vlade i u Srbiji i u Makedoniji i na Kosovu i u Bosni već znaju da određeni profil ekspertize mogu da pronađu u civilnom sektoru, što se po našem

iskustvu već dešava po nekim forumima, naročito u Savetu Evrope. Tamo za neke forume vlada već delegira predstavnike civilnog sektora, u Makedoniji imamo neke predstavnike civilnog sektora čak i vladinim strukturama, ali treba znači da se nađe neka kombinovana formula koja bi omogućila da civilni sektor svojom analizom i svojom ekspertizom i neutralnošću stvarno obezbedi pravilan rad te komisije, a da vlada svojom legitimnošću i suverennošću valjda da konkretnu jačinu toj komisiji.

Mirsad Tokača: Hvala ljepa. Ja mislim da je sada Jezdimir Milošević na redu, jeste. Jezdo, izvoli. Potom Suad Missini i Gordan.

Jezdimir Milošević: Ja sam Jezdimir Milošević iz nevladine organizacije Mirovna akcija humanista i da biste shvatili moje izlaganje pravilno, reći ću da sam bio jedan od desetak ljudi iz Bosne i Hercegovine koji su bili članovi Inicijativnog odbora za formiranje Komisije za istinu i pomirenje. Reći ću razlog zašto sam smatrao da treba da uđem u taj Inicijativni odbor i zašto sam smatrao da je u Bosni i Hercegovini trebalo formirati tu komisiju. **Možda je to pomirenje i diskutabilno, ali Komisiju za istinu sigurno je trebalo formirati.** Shvatio sam da je Haški tribunal ona instanca gdje će svoje mjesto naći samo krupne zvjerke. Dakle, oni za koje Tužilaštvo tamo procijeni da bi trebalo tamo da se nađu. Prenošenje na domaće organe, sudske organe prije svega, mogućnost da i oni procesuiraju ljude optužene za ratni zločin je jedna instanca ispod Haškog tribunala, ali sasvim je sigurno da ni ti sudovi neće biti u stanju da procesuiraju sve one koji su zaslužili da se nađu pred tim sudovima zbog obima kršenja ljudskih prava i svega ostalog u ratovima koji su ovde vođeni. Meni je drago da sam ovde čuo, a čini mi se da je gospođa Kandić to rekla, da je jedan od mandata tog regionalnog tijela, da ga tako nazovem, javno saslušanje žrtava. To je bio razlog zašto sam ja ušao, dakle, u Inicijativni odbor za Komisiju za istinu i pomirenje u Bosni i Hercegovini. Smatrao sam da će se sudovati i sudovati, a neće ljudi dobiti priliku, pre svega žrtve neće dobiti priliku da iskažu sve ono što im se desilo. Ja sam bio jedan od onih koji je od početka bio protiv tužbe Bosne i Hercegovine protiv Jugoslavije, Srbije, sad kako se mjenjao naziv te zajednice, i ljudi nisu shvatali kad sam ja objašnjavao zašto sam ja protiv toga jer su mislili da sam protiv toga da se proglasi agresorom taj i taj. Ne, moje objašnjenje je bilo da sam protiv te tužbe Sudu pravde u Hagu zato što je medijski tako kreirano, da je tako kreirana slika, posebno od medija i političara da će na kraju, kad ta presuda bude ozvaničena, doći do

izvjesnog otrežnjenja i doći do situacije kad će ljudi osjetiti veliko razočarenje. Neki će osjetiti i ushićenje, a neki razočarenje, i da to ni u kom slučaju nije dobro za situaciju ni u Bosni i Hercegovini, ni u regionu. Zašto spominjem ovu presudu? Spominjem je zbog toga što ako se formira ovo regionalno tijelo, ono ne bi trebalo izlaziti iz određenog mandata koji treba da se zadrži na ovome da se dozvoli, odnosno da se omogući javno saslušanje žrtava. Da kažu to što imaju da kažu, a nikako da ovo regionalno tijelo u svom izveštaju, ako će to biti neki produkt tog rada, ne donosi određene zaključke. Neka osnova za rad tog regionalnog tijela bude ono što je uradio gospodin Tokača sa svojim timom koji je odradio posao, popisao žrtve, prezentirao to, jednostavno je rekao: „To su činjenice koje smo mi utvrdili, izvolite, sada vi donosite zaključke, pravite doktorate, radite šta hoćete od toga, ali to su činjenice.“ On izbegava da govori o brojkama, ali kada kažem da je to bilo tada i tada, da su tamo iznesene neke brojke žrtava, onda te brojke pokazuju nešto. Sada neka istoričari, sociolozi, ne znam ko sve, na osnovu svega toga donose određene zaključke, pišu knjige, doktorate, magistarske radove, prave konferencije i tako dalje, neka se koristi to kao materijal, ali materijal koji je takav kakav jeste. Nije tamo Tokača izašao i rekao: „Stradalo je 100.000 ljudi“, pa izvodio zaključke iz toga ko je počeo, kako je počelo i kako se završilo. Isto tako, ovo regionalno tijelo nikako ne bi smjelo upasti u zamku. Ja ne znam, iskren da budem, meni je ostalo nejasno, sve mi to nešto visi u zraku, šta je mandat tog tijela, šta će ono tačno raditi. Naravno da je smisao ovih konsultacija da i mi damo svoj doprinos tome da kažemo šta bi trebalo da se radi, ali ne bi bilo dobro da mi damo svoju podršku, da kažemo: „Jesmo, svi smo za to“, i onda se tamo napravi jedan pravilnik rada ili ne znam šta će se napraviti, gdje će dobra ideja na kraju loše ispasti. Ne znam koliko sam bio jasan, mislim da jesam, ali bi bilo u svakom slučaju dobro da se tačno odredi taj mandat i da nikako ne upadnemo u zamku da donosimo određene zaključke. **Naš je cilj da kad se već napravi to regionalno tijelo koje će raditi to što će raditi, ono bude prihvaćeno u regionu, rezultati budu prihvaćeni u regionu,** da se kaže: „Jeste, oni su odradili pošteno svoj posao, stvarno je to tako, evo činjenice su tu, da li su ukoričene ili nisu ukoričene, one se nalaze negde u folderima.“ I niko ne bi imao verovatno razloga da kaže da oni nisu radili pošteno posao, osim onih koji žele da sve dovedu u pitanje iz svojih političkih i nekih drugih razloga. Dakle, važno je da regionalno tijelo pošteno odradi taj svoj posao, da obezbedi mogućnost žrtvama da se istraže činjenice, ali nikako ne treba upasti u zamku donošenja zaključaka koji su možda ispravni, ali koji ni u kom slučaju neće biti dobro prihvaćeni. Jer, znate, ne možemo mi pretendovati da sada to uradimo i da kažemo: „Evo, to je

urađeno i više se to verovatno ne bi trebalo ponoviti jer smo mi sada otkrili cijelu istinu.“ Ljudi će to shvatiti. Rijetko ko izvlači nešto pozitivno iz dosadašnje istorije. Mi uvijek govorimo da se ne ponovi genocid, da se ne ponovi zločin. To se događa svakoga dana. Neće niko izvući pouku iz toga da se to ne bi dogodilo. To će se negde verovatno ponovo dogoditi jer postoje politički razlozi, postoji hiljadu nekih drugih razloga, ekonomski u krajnjem slučaju, da ljudi to naprave ponovo na nekoj tački u svijetu. Dakle, ne treba upasti u zamku da izveštaj pretenduje da donosi neki zaključak jer bi to bilo kontraproduktivno po mom mišljenju. Hvala.

Mirsad Tokača: Pa mi u Bosni imamo onu jednu izreku: “Kad se ponudi dobra faktografija, pametnom se samo kaže.“ Prema tome, ja mislim da fakta nekad sama za sebe dovoljno govore, da su gotovo bespotrebni bilo kakvi zaključci ako se to uradi kako treba, naravno. Ali postoji uvijek i druga stvar. Ja sam ovih dana od nekih prijatelja odavde dobio neke poruke sa nekim tekstovima o interpretaciji ovih podataka koje sam ja napravio, koji su potpuno van konteksta, koji potpuno odudaraju od onoga što je suština, čak lažu, očigledno lažu. Dakle, Jezdimir je pokrenuo jedno krupno pitanje. Mogu se uraditi kvalitetne analize i istraživanja naročito, što kažu, kredibiliteta, ali uvijek će biti onih koji će to interpretirati na način koji nema ima veze sa istinom, a mi govorimo o istini. Dakle, uvijek će toga biti, a ja opet kažem da sam veći pristalica toga da onima koji žele vidjeti faktičku istinu treba omogućiti to i uvijek treba insistirati da se ona brani. Ta se istina mora braniti. Evo, skupa smo dosta, Jezdimire, sjećaš se, radili i oko te komisije smo puno pričali. Najveća opasnost za mene i ono što je moje saznanje o tim komisijama jeste šta se desi kada one završe svoj rad. Jer to nije kraj priče, za mene je to početak priče. Dakle, mi jesmo napravili ovo istraživanje sada, ali je to tek početak priče. Dakle, mi to moramo pokazati ljudima. Prvo bez ovih velikih zaključaka, nego čisto голу faktografiju. Otići u Foču, pokazati ljudima: „Evo vam, komšije, ko vam je poginuo, kad vam je poginuo, ko ga je ubio, gdje ga je ubio“ i tako dalje. Dakle, to je moćno oružje onih koji tragaju za istinom. Ako neko misli da ćemo mi proizvesti izveštaj i da će taj izveštaj onda sakupljati negde prašinu, takvo nam tijelo onda ne treba. Dakle, iz te faze, iz tog traganja za istinom, moramo ući u fazu truth telling-a, dakle govorenja istine, pa ako hoćete i naše interpretacije, dakle tog tijela. Dakle, ono mora interpretirati neke stvari, bez nekih velikih zaključaka u smislu da pokaže, da objasni, da stvar bude potpuno jasna. Biljana je nešto o interpretacijama govorila i mislim da je to krupno

pitanje. Idemo sad redom, pa ćemo doći do Biljane. Je li to replika ili nova diskusija? Izvoli, izvoli, Biljana. Pa onda gospoda Suad i Gordan.

Biljana Kovačević Vučo: Mi se bavimo ljudskim pravima. To je ipak određena vrednost. Mi se bavimo prošlošću, što je takođe jedna određena vrednost. Mi se određujemo u odnosu na negativnu prošlost. Razmišljam o nevladinim organizacijama, pa nisu one statistički zavodi, činjenice su samo jedan od najvažnijih faktora, ne možeš na lažnim činjenicama da baziraš kvalitetan zaključak, ali ne možeš da pretenduješ da formiraš komisiju koja će se baviti istinom, odgovornošću, pomirenjem, pretpostavljam ne odgovornošću u smislu sudskog kažnjavanja ali bilo kojom drugom, a da ipak neke zaključke nemaš, jer postoji nešto u odnosu na šta se određuješ. Mirsad kaže da sam rekla da mi imamo problem u Srbiji konkretno zato što se nismo odredili kao država, a ni kao društvo. Ja ne polemishem sa društvom niti kvalifikujem društvo, ali nismo se odredili u odnosu na ono što bi trebalo da bude negativno. Ono od čega treba da se odmaknemo, od čega treba da napravimo distancu, i to je naš suštinski problem. Prema tome, sakupljanje golih činjenica bez određene interpretacije u odnosu na standardne vrednosti koje postoje, ne zato što se to meni sviđa nego zato što su to međunarodni standardi koji su dostignuti u ovoj oblasti, po meni je posao za Savezni zavod za statistiku ili Republički zavod za statistiku, a za nas kao nevladine organizacije koje se bave ljudskim pravima i tranzicionom pravdom interpretacija činjenica je suština. Ne može da se iskrivljuje stvarnost, ne mogu da se falsifikuju činjenice, ne smeju da se izbegavaju nezgodne činjenice, što kaže Veber, ali interpretacija činjenica jeste naš zadatak.

Mirsad Tokača: Stašo, jedna kratka intervencija, može?

Staša Zajović: Sve ostalo bi vodilo relativizaciji, ja se plašim ovakvog pristupa, postoji jedna velika količina moralnog i političkog relativizma. To je ono što je jako opasno i na čemu ova takozvana struja u Srbiji, s kojom imamo velike probleme, insistira. Dakle, ja insistiram na tome da ima zaključaka i mi znamo da je to naša odgovornost. Samo da ne ponavljam ovo što je Biljana rekla.

Mirsad Tokača: Ja sam hteo samo da podržim ono što je isto Jezda rekao. Jedan od osnovnih fundamentalnih ciljeva koji imamo je glas žrtve, koji je potpuno ignorisan. To nije sporno mislim ni za koga ovdje, taj glas se nije čuo dovoljno u Tribunalu, taj glas se ne čuje u našim domaćim sudovima, a mislimo da je to jedan bitan dio postupka. Dobro. Suad Missini.

Suad Missini: Meni je drago što je gospodin Milošević pokrenuo pitanje na način na koji ga je pokrenuo jer je to nešto što sam ja najpre hteo da pokušam da dam. Materijal treba da se izoštri, možda ne danas ali za dalje, da se izbrusi, ako želite. U dva punkta imam nekakve ambivalentne zaključke sam za sebe. Prvi je ovaj koji je pokrenuo gospodin Milošević, vi ste produžili, a to je zbog čega imam ambivalentan odnos. Čak ovaj prvi deo može da liči na začarani krug. Znači, ono što je važno jeste definisati potrebu postojanja ovakvog tela. Da bismo definisali potrebu oko koje treba da postoji konsenzus nekakvog NGO body-ja u bivšoj Jugoslaviji, treba definisati šta su zadaci i ciljevi. I onda dolazite u situaciju da možete raditi i obratno. Znači: zadaci, ciljevi, pa onda potreba. Neću da govorim šire o ovom jer neću da ponavljam šta je bilo rečeno. Međutim, ono što je suštinsko ovde je sledeće. Definišući potrebu, a možda usput i zadatke i ciljeve, možda treba da se vizionira ili da se predvidi neka upotreba krajnjeg produkta ovog tela, ili vulgarnije, ako hoćete, upotrebne vrednosti. Ako se zadržimo na onome što je uobičajena definicija ovakvih tela, komisija i tako dalje, one uspostavljaju činjenice, fakte. Međutim, često i daju nekakve preporuke. Imali smo takve slučajeve u drugim državama. Iako je ovde rečeno da to može da bude opasno u smislu interpretacije, mi moramo da odgovorimo na fundamentalno pitanje, a to je nešto blizu ovoga što je gospođa Vučo rekla: da li će se to završiti nekakvim produktom i tu stati? Telo mora stati jednog dana jer će imati definisani period života, tako da se meni nameće nekakav zaključak da to telo treba da napravi nekakav produkt, a onda svi mi zajedno ili možda svako posebno koristi produkt toga u pravcu kako svaka organizacija misli da to treba da bude. Jer produkt sam za sebe stvarno nije vredan ako je samo zbog produkta, hajde onda da ne pravimo uopšte ovo telo. Međutim, s druge strane, ako smo mi human rights organizacije i hoćemo da napravimo nekakve promene, čak i zbog prostog fakta da mi najčešće substituiramo državu u onome što ona treba da radi, a ne radi, onda mora postojati nekakva završnica. Sav taj trud, znači, da ne završi samo na statistici. Možda je to nekakav mogući izlaz, da komisija etablira fakte, a da onda zajedno ili svako posebno radi s tim šta misli da treba raditi regionalno ili u svakoj respektivnoj državi. Ali mislim da je ovo suštinsko pitanje, da ovaj začarani krug

mora da se razreši. Ja bih evo apelirao na vas da se napravi jedan brain storming možda uskoro između vaše tri organizacije, da se stvarno, ako hoćete i metodološki i dinamički, to definiše veoma precizno. Drugi punkt u istom kontekstu je pitanje legitimiteta, koje je stvarno važno. Po svim iskustvima koje imam i na regionalnom i na nacionalnom nivou biće veoma teško, da ne kažem nemoguće, zbog situacije koja vlada u regionu i koja je svima vama poznata. Verovatno bi vlade naših država bile neblagonaklone prema ovakvoj inicijativi, tako da mislim da ne bi trebalo trošiti puno energije da dobijemo nekakav legitimitet od naših nacionalnih administracija. S druge strane, neko je ovde jutros spomenuo negativno iskustvo u smislu backing-a UN-a, pokazalo se kao u stvari nefunkcionalno. Moram da vam kažem da je recimo u Makedoniji, dolazim iz Makedonije, verovatno 90 posto velikih uspeha koje je imao NGO sektor napravljeno zahvaljujući međunarodnom backing-u i to je moralo tako da bude jer mi sami nismo mogli da produciramo pomak na nacionalnom nivou. Organizacija iz koje ja dolazim je to naročito proživela u nekoliko navrata, sa CPT, Komitetom za prevenciju torture Saveta Evrope, a i preko Evropskog suda, onda preko UNHCR-a i tako dalje. Nažalost, mi nismo imali drugog načina tako da to može i ne mora da bude nekakav amalgam ili nekakva vakcina, ako baš hoćete. Čini mi se da suštinski deo legitimiteta treba da proizađe od back-ground organizacija ili ljudi koji bi sačinjavali to telo i njihov profesionalni, nepristrasni, neutralni rad na terenu. Želeo bih sasvim ukratko da podelim sa vama jedno skorašnje iskustvo koje ima veze sa Dekadom Roma. Većina vas zna otprilike o čemu se radi, a preko nekoliko MP-a iz Evropskog parlamenta, neke nevladine organizacije koje rade na ovom polju htele su da izdejtstvuju sledeće. Bile su dve ili tri konferencije sličnog tipa gde su dolazili parlamentarci iz Evropskog parlamenta i diskutovali o temi zbog čega Dekada ne prolazi kako bi trebalo da se realizira. To se završilo nekakvim razgovorom sa Makedonskom vladom, gde su evropski parlamentarci tražili da izvesna advising grupa iz NGO koje rade na toj temi bude uvek uzeta u obzir kad se god raspravlja u Vladi oko strategije ili akcionih planova. U međuvremenu se otišlo još jedan korak dalje tako da će se konsultiranje adviser grupe, znači NGO advisory grupe od strane Vlade, da se izrazim tako - nametnuto od strane Evropskog parlamenta, pomenuti i u godišnjem izveštaju Evropske unije za Makedoniju koji izlazi za jednu sedmicu. A to je još jedan način kako može da se napravi uslovno rečeno nekakav pritisak da se prihvati odedena lobi grupa ili tjelo tog tipa, o čemu raspravljamo. Zatim, koleginica je spomenula Sloveniju kao predsedavajuću državu od 1. januara, moram da kažem da je Jelko Kacin, parlamentarac iz Evropskog parlamenta, bio strašno

aktivan i uporan da sve ovo bude onako kako sam ukratko opisao i da je to veliki assert koji su dobile nevladine organizacije koje rade na ovoj problematici. Sve ovo govorim ponovo zbog pomenute ambivalentnosti. Kada se vladi, a to govorim iz iskustva, verovatno imate slično iskustvo, nešto nameće sa strane, iz nekog tela koje je nadnacionalno ili integovernmental telo, ona će to prihvatiti zbog razloga koji su poznati, ali će uvek biti tiho neprijateljski raspoložena. Želim ovaj deo da potenciram zbog toga što možda ovo iduće telo koje možda bude inicirano potraži backing od Evropskog parlamenta ili od Evropske komisije, svejedno. Moramo biti svesni da je to mač sa dve oštrice, može biti veoma benefical, ali može odigrati ulogu da stvori izvesno neprijateljstvo od strane vlade koja je ionako neprijateljski raspoložena prema nama kao organizacijama. Znači, to su ta dva punkta gde je ova ambivalentnost prisutna, što sada kratko notiram. Mi u Makedoniji imamo manje od 50 nestalih lica iz poslednjeg konflikta, imamo pet-šest slučajeva ispred suda u Hagu. Imamo četiri slučaja koje Hag jedva čeka da vrati na nacionalni nivo jer treba da se zatvaraju, a naša Vlada oficijelno jedva čeka da ih primi, a u stvari Boga moli da ih ne primi jer to će stvoriti problem unutar države jer mi još uvek, kao što znate, nemamo mogućnosti da u fer proceduri procesiramo te slučajeve. Tako da hoću da kažem da iako dimenzije svega onoga što se događalo u bivšoj Jugoslaviji nisu onakve kao što je to bio slučaj u Makedoniji, gde je sve bilo puno manje, mislim da bi ovakvo telo donelo puno koristi i za Makedoniju, ne samo zbog ovog što sam malopre pomenuo već i zbog toga što mlada generacija, usled oficijelnih udžbenika istorije, nacionalne mitologije i tako dalje, skoro i da nema pojma šta se u stvari događalo u poslednjih desetak-petnaest godina. Hvala.

Mirsad Tokača: Hvala, Suade. Gordan.

Gordan Bodog: Moram reći da slušam raspravu i pokušavam se podsetiti kad je meni promaklo da je donesena odluka da se ide u proces stvaranja komisija za istinu. Mislim da mi još uvek...

Mirsad Tokača: Na kom nivou misliš? Nacionalnom?

Gordan Bodog: Pa ako nivoi još nisu usaglašeni... Ali, dopustite mi da kažem. Dakle, ja nisam time rekao da sam ja protiv ili za. Čak bih dodao pitanje: o kakvoj to komisiji govorimo? Na lokalnom ili regionalnom nivou? Kakav je oblik te komisije za istinu iz regionalnog konteksta?

Podsjećam da su se komisije za istinu sa različitim pristupima i u različitim državama u nekim ili u mnogim stvarima bitno razlikovale. Mi nemamo model koji možemo kopirati, mi možemo stvoriti svoj model. Dakle, o tome bi također valjalo voditi računa. E sad, ja osjećam onu potrebu kod mnogih od vas, potrebu za nekakvim tijelom ili sustavom verifikacije onih uspjeha i onog rada čime se vi bavite, dakle vidljivosti učinjenoga, valorizacije učinjenoga, što se onda može koristiti kao pritisak na političkoj dimenziji. Međutim, mislim da zaboravljamo da osim pritiska na političke faktore, postoje drugi načini kojima se oni mogu navesti, dati naterati da sudjeluju u nekakvim procesima. U ovom trenutku samo bih rekao da što se tiče pritiska na državne garniture, situacija se bitno promjenila sa statusom Hrvatske, kad bi realno sad išli reći na koji način bi Evropska unija recimo u Hrvatskoj mogla uvjetovati ili kažnjavati ili tjerati s pritiskom da sudjeluje u regionalnoj zvaničnoj ili nezvaničnoj komisiji za istinu. Znači, to već pomalo nije opcija. Dakle, valjalo bi se tu pozabaviti čitavim nizom stvari. Međutim, među vama vidim da ima zagovornika komisija, čak bih rekao u velikom broju. Nije se još usaglasilo što, kako, kojeg tipa, u redu. Međutim, i danas ste rekli da su mladi zapravo ona društvena grupa iz svih država, iz svih društava, iz cele regije, koja je najkompetentnija, koja najviše to gura, sa najmanje skepse, sa najmanje cinizma. Neke su nedavno konsultacije napravljene i čini se da stupa u celoj regiji nova snaga koja je već sad bitan faktor. Ako već idemo razmišljati kakva bi komisija za istinu morala uspjeti, onda to može biti komisija za istinu mladih iz regije. Ne da bismo se mirili i istinovali samo s mladima iz regije. Možete li zamisliti da je ovo hearing, ili javno saslušanje, da smo mi, NGO, nositelji ovog procesa, gdje imamo vodeće ljude u regiji kojima smo predali akreditive, koje podržavamo? To su predstavnici različitih inicijativa mladih iz regije, kojima protagonisti ne samo u javnim saslušanjima u lice, svjedoče, procjenjuju, kaju se, doprinose i tako dalje. To je populacija koja ima kredibilitet, to je populacija koja nije odgovorna za prošlost, ali nosi odgovornost za tumačenje te prošlosti, to je populacija koja bi mogla djelovati na svoje vršnjake jer veliki dio nje nije u tim procesima, to je populacija koja od ovog tumačenja i govorenja istine može taj proces odvesti u idućih deset-dvadeset godina. To je ozdravljivanje društva. Naravno, to onda znači da bi možda kasnije mogle državne garniture uz pomoć međunarodnih faktora itd. ozvaničiti taj proces, ali mislim da je ta nezvanična inicijativa, komisija za istinu, pitanje mladih. Ne za pitanja mladih, nego za sva pitanja. To bi onda bilo mjesto gdje bi onda svi, i zreli ili ne više mladi, i dalje nastavljali baviti se i doprinositi svojim izveštajima, svojim tumačenjima, svojim svjedočenjima. Zapravo su mladi ti koji su verifikatori ispred kojih se sve to zbiva. U

takvu komisiju mislim da bi ne samo osobno nego čini mi se i dosta organizacija s kojima surađujem uložili svoje nade i bili voljni i logistički i na druge načine doprinjeti njenom funkcioniranju. Eto, hvala.

Mirsad Tokača: Hvala. Mi nismo nikakvo ime tome dali, da se razumijemo, nas troje, to je jedna stvar. Da samo ovde jednu stvar objasnimo, da ne bi bilo nekih zabuna. Upravo kroz sve ove konsultacije koje smo organizovali htjeli smo izbjeći zamku koja se nekim ranijim inicijativama događala, a to je da izađe jedna grupa, par ljudi, pa sad oni svima nama govore šta to mi trebamo, umjesto da je obrnuto. Mi smo rekli: „Hajdemo se ponašati potpuno suprotno od toga, hajdemo slušati šta drugi ljudi hoće.“ I mi hoćemo da testiramo, zapravo ovo nije naše i vaše, ovo je nešto što se tiče svih nas i hoćemo da čujemo šta svako misli. Mi ne donosimo nikakvu odluku, dakle sami, same te organizacije. Mi smo samo uzeli ulogu da budemo jedna vrsta medijatora koji će istestirati sve ovo što su postojeće inicijative i što bi mogla biti neka ideja o kojoj mi razmišljamo, a koja je konačna tek kad je verificira veliki, široki krug ljudi, učesnika. Prema tome, kako će se to zvati, ovo o čemu je gospodin Suad govorio, sadržaj rada, sastav, hiljadu organizaciono-tehnoloških, metodoloških i drugih pitanja, sve to ostaje pred nama jer to o čemu mi pričamo nije ni malo jednostavno, nosi veliku odgovornost i u krajnjoj liniji, na kraju krajeva, valja položiti račun nekome. Tako da ni mi nismo načisto kako to zapravo treba rešiti. Ja sam lično veliki protivnik toga da se to zove „Komisija za istinu i pomirenje“, da se razumjemo odmah. I zato smo rekli, nemojte nikakva imena, hajdemo to zvati „tijelo za utvrđivanje činjenica“. Hoćemo ga zvati „inquire commission“, hoćemo ga zvati drugačije, ma nije važno. Bitan je sadržaj, bitna je bit, ono što je dakle suština. Sve ovo ostalo je manje važno. Imam troje još govornika. Ako ima neka intervencija u smislu replike, može, a ako nema, da zapišemo kao diskusiju.

Dobrosav Nešić: Kratko, dajem jednu vrlo kratku repliku. Ja dolazim iz Leskovca. Moram da reagujem na reči gospođe iz Crne Gore i gospodina iz Hrvatske. Kad govorimo o našoj državi, našoj zemlji, potpuno podržavam gospođu Biljanu Vučo, apsolutno treba izbeći vlast. U ovoj zemlji uopšte vlasti nema, uopšte to nije država. Predsednik je za NATO, a premijer je protiv ulaska u NATO. I mi hoćemo da tražimo saglasnost vlasti za komisiju. Ne, treba apsolutno izbeći

vlast po svaku cenu. Ali neophodno je da se ovo uradi o čemu pričamo. Oko modaliteta ćemo se dogovoriti, samo apelujem na to da se nikako ne uključuje vlast.

Mirsad Tokača: To je ključna dilema kojom sam započeo ovaj drugi krug sesije koja je za nama. Osjetio sam da je ona tu i jednostavno hoćemo da odslušamo šta vi mislite, zato se i zovu konsultacije.

Staša Zajović: Ja se izvinjavam, molim te...

Mirsad Tokača: OK, zato sam vas molio da budemo malo jasniji, pa čak i izričitiji. Nama je to poruka, nama je to glas, nama je to obaveza na neki način. Ja ne mogu ignorisati šta Vehid misli, šta vi mislite. To ne može ni Nataša, to nije naša uloga uopće u krajnjoj liniji bila. Onda ove konsultacije ne bi imale smisla zapravo, jer bismo mi u vaše ime odlučili, što nam ne pada na pamet. Ja se izvinjavam, ja bih krenuo ovim redom. E, sad bi bio na redu Bogdan Ivanišević. Vidio sam Srđana.

Bogdan Ivanišević: Samo jedna rečenica, mislim da je diskusija vraćena na ono čime je Tokača počeo, tako da možemo da nastavimo. Pitanje je da li je telo državno ili nedržavno, i važno je artikulirati, mislim da je to tema, da je to dilema. Ali kad kažemo ne državno, nego oficijelno telo, to ne znači da u njemu sede ministri ili predsednici vlada. Desmond Tutu je bio na čelu oficijelne južnoafričke komisije, on nije bio državni funkcioner, on je bio sveštenik. Mislim da ima jako puno zabune danas u toku rasprave. Nije to NGO telo koje bi proizvelo neki izveštaj koji bi onda ponudilo vlastima, pa da onda one prihvate ili ne. Vlasti bi od početka stajale iza toga. U ovom modelu mislim da to treba da bude oficijelno telo, i još neki misle isto. A ima među vama onih koji misle da ne treba da bude oficijelno telo, odnosno da ne može da bude oficijelno telo. Onda razgovarajmo o tome zašto mislite da to nije realno, a ako nije, onda da vidimo šta drugo možemo da uradimo. Ali ako jeste oficijelno telo, onda kažem da je to telo koje od početka preuzima odgovornost za uspeh te komisije. Nije neko telo koje treba da prihvati rezultate nevladinih aktivista u nekoj kasnijoj tački. Upravo sam hteo da usmerimo razgovor u tom pravcu. I možda samo jedna rečenica, na tom tragu. Sva dosadašnja tela su bila oficijelna, prema mom iskustvu. Dakle, ne postoje primeri komisija za istinu koje su bile NGO tela u svetu. To su sve

oficijelna tela, da bismo uopšte mogli da koristimo taj termin. Sad, dosta sagovornika, dosta ljudi je ukazalo ovde na specifičnosti našeg prostora. Svaka država ima svoje specifičnosti. Južnoafrička Republika je jedina koja je imala iza sebe nasleđe aparthejda i koja je ustanovila komisiju. Prema tome ne budimo uvek pesimisti. Postoji neki fatalizam da samo kod nas stvari ne mogu da uspeju koje su uspele negde drugde, da mi moramo da smislimo nešto originalno, nešto što je drugačije. Naravno da ne postoji model koji se može kopirati, ali ne moramo da izmišljamo toplu vodu od stvari koje su već u tridesetak zemalja isprobane. Ključno pitanje je da li vi smatrate da vi kao NGO možete da izgurate ovu ideju u civilnom društvu.

Mirsad Tokača: Samo, postoji jedna stvar, i hvala ti na toj intervenciji. Govorimo o zvaničnom tijelu koje uopće ne moraju da čine ljudi koji su dio vlasti. Apsolutno, to moraju biti potpuno nezavisni ljudi. To je jedna stvar, a druga stvar, ja tu imam malo različita mišljenja od tebe. Sve do sada poznate komisije imale su potpuno drugi ambijent u kojem su radile i uvijek su se odnosile na interne sukobe. Ja ne znam ni jednu u kojoj smo imali međunarodni sukob, ja ne znam ni jednu. Ispravite me ako postoji neka.

Bogdan Ivanišević: Koja je imala regionalnu dimenziju, je li tako?

Mirsad Tokača: Koja se bavila međunarodnim ratom, međunarodnim sukobom. Svi su se bavili internim konfliktom, dakle svi su se bavili unutrašnjim, internim konfliktom. Zvao se on pobuna, zvao se on građanski rat, zvao se ovako ili onako. Zašto je nama teško da definišemo stvar? Upravo zbog toga. I mi smo rekli, da bismo došli do potpune istine u regionu, nama je potreban neki novi model, potreban nam je naš model, koristeći, poštujući, učeći od drugih modela, ne odbacujući ih. Ali je za mene bilo smješno da mi neko u Bosnu dođe sa južnoafričkim modelom. Izvini, jarane. Znači nema veze južnoafrički model. Ja mogu od njega naučiti dosta stvari, ali nije za mene. Hvala, to nisu cipele za moje noge. U tom smislu. Izvoli samo.

Bogdan Ivanišević: Ali niko ovde i ne predlaže da se kopira južnoafrički ili bilo koji drugi model. A što se tiče regionalnog sukoba, tačno je da je ovo jedini, ali budući da je postojala jedna zemlja, dakle nije ovo sukob između susednih država koje do tada nisu imale veze jedna s drugom, tako da postoje razlike. A da je bilo ovakvih situacija, pa da projekti sa komisijom nisu

uspeli, onda bih ja rekao: „Važi, nemojmo da idemo tim putem, druga iskustva pokazuju da se ne može.“ Međutim, ovo je prvi put, to ne znači ni da će uspjeti ni da neće uspjeti. Ta činjenica da je ovo originalna situacija ne mislim da nam bilo šta govori o mogućnosti da se to realizuje ili ne. Ne treba da budemo previše impresionirani zadatkom koji jeste težak.

Mirsad Tokača: Pa nismo impresionirani, ali jednostavno o njemu govorimo. Polako, Nataša. Nemamo više puno vremena. Neka, sad si ti na redu, vidiš.

Nataša Kandić: Ja mislim da je dobro što smo razjasnili ovu razliku, da li je to neko telo iza kojeg stoji vlast, nacionalna vlast, ili je reč o zvaničnom regionalnom telu. Znači, reč je o zvaničnom regionalnom telu. Naravno, ne mislimo da u njemu sede nekakvi ministri, predstavnici političkih partija koji su onda i poslanici u parlamentu. Dobro je da iskoristimo ovo vreme da razgovaramo o tome šta bi to telo radilo. Zadatak civilnog društva i uloga civilnog društva je upravo da odredi, da definiše, da predloži, da izađe se preporukama šta bi to telo radilo. Ko bi činio to telo? Naravno, prvi i osnovni uslov je da to telo bude potpuno nezavisno od svake nacionalne vlasti. Inače, mi iz Srbije ovako osetljivo reagujemo odmah na to i kažemo da mi nismo sa našom vlašću zbilja u situaciji da mislimo da bi bilo moguće neko regionalno telo iza kojeg bi stajala ta vlast. Ne mislimo. Ja mislim, a verujem da se i drugi slažu, kako tu Srbiju, kako takvu vlast da stavimo u jedno regionalno okruženje u kojem će se suditi o činjenicama koje govore o toj Srbiji, o toj vlasti sličnoj onoj prethodnoj vlasti. Znači, treba da govorimo o tome šta želimo mi kao civilno društvo na kraju. Ako kažemo da hoćemo zvanično telo ili ako preovlada mišljenje da nema uslova za zvanično telo nego za ono što radimo kao nevladine organizacije, to da produžimo. Šta treba onda s tim da imamo u vidu? Onda u stvari preuzimamo odgovornost da ništa ne stvorimo ovde, da ostavimo kao što je bilo poslednjih pedeset godina, da ostavimo i dalje da se ne zna gde su masovne grobnice onih koji su pobijeni posle Drugog svetskog rata, da ostavimo da se ne zna, niti buduće generacije da ne znaju ništa zato što mi mislimo da se ne može ništa. Ja se s tim ne slažem. Dakle, toliko smo do sada uradili. Ako može jedna organizacija za ljudska prava da napravi popis ljudskih gubitaka, popis stvarnih žrtava, 100.000 žrtava poimenično, pa čekajte, mi znači imamo snage. Mi nemamo snage da budemo to regionalno telo, nije to, ne bismo ništa nikome dobro učinili s tim, treba da uradimo ono što mi možemo, za šta imamo moć i što može da pomogne. Evo, on je to uradio, Istraživačko-dokumentacioni centar,

uradićemo mi, mnoge druge organizacije pomoći će u nekom dokumentovanju, ali treba da znamo šta su naše granice, a ne da sada kažemo: „Mi smo svemoćni, ovde postoji samo civilno društvo, organizacije za ljudska prava ili komisija mladih“, što on kaže,. Pa dajte malo da mislimo. Sjajno je što su mladi na prošlim konsultacijama ovde izrekli jednu misao i ona je bila potpuni moto cele debate: „Mladi nemaju odgovornost za počinjene zločine, ali imaju odgovornost za odnos prema počinjenom.“ Znači, oni treba da učestvuju u stvaranju regionalnog javnog konteksta, u kreiranju kriterijuma za tu komisiju. Čime će se baviti, koja je vrsta činjenica, kakav će biti taj izveštaj? Da ne pravimo sada neku famu oko tih zaključaka. Pa mora da postoje preporuke. Molim vas, ako je stvoren popis stvarnih žrtava, čemu će nam služiti? Jeste to neki deo kolektivnog pamćenja, ali reparacije su nešto što mi danas dugujemo tim žrtvama. Mi kažemo da od ove vlasti ne možemo očekivati ni pet evra, ali ako stvorimo uslove, molim vas, taj program reparacija će pomoći stvarno tim žrtvama. Mi imamo popis žrtava. Treba da napravimo parametre koje su tu kategorije žrtava na koje to može da se odnosi. Znači, imamo neki svoj delokrug rada u kojem možemo da budemo odlični. Šta su ove konsultacije? Moramo da vidimo šta mi možemo. Moramo malo da vidimo koju vrstu pritiska možemo da proizvedemo. Moramo da vidimo da li su Ujedinjene nacije, da li Evropska zajednica, da li Veće Evrope, da li Evropska unija, da li su to te međudržavne, međuregionalne institucije koje mogu da podrže ovaj proces. To je veoma važno. Ja bih volela da smo mi tako moćni, da kažemo: „Eh, mi ćemo napraviti komisiju.“ Sada da to bude jedna alternativna komisija, kažite mi šta onda. Izađemo sa izveštajem, ko će taj izveštaj uvažiti? Neće niko, neće niko ništa naše da uvaži osim ovog popisa žrtava. Zato što su žrtve poimenično pobrojane i tu nema dileme, niko ne može da ga ospori. Što da izađemo sa našim izveštajem o Srebrenici? Pa što bismo to radili kad postoje Haške presude. Uzećemo te činjenice, te činjenice mora da uzme to regionalno telo. Mi možemo da radimo nešto koristeći to sve što bi bilo pripremljeno za regionalno telo, i tu hašku arhivu na lokalnom nivou i mnoge stvari. Možemo, znate koliko ima pozitivnih ljudskih primera, neviđenih. Mi smo još uvek na toj tamnoj strani gde utvrđujemo s jedne strane odgovornost, a s druge strane pokušavamo da stvorimo javni prostor za žrtve. Ali postoji bezbroj primera koji su u ljudskom smislu neviđeni po tome šta su sve ljudi pojedinci uradili, pomogli jedni drugima. Možemo te primere da pokazujemo. Mi sad imamo u Beogradu suđenje za ubistvo trojice braće Bitići sa Kosova. Oni su bili pripadnici Oslobođilačke vojske Kosova, pomogli su nekim svojim komšijama Romima da dođu sa Kosova do srpske granice. I naravno, pošto nisu tačno znali gde

je granica, prešli su je i srpska policija ih je uhapsila, posle toga su ih likvidirali - prekršajno osudili, izveli iz zatvora i streljali. Nigde ne postoji ta priča da su oni ti koji su u tom užasnom trenutku Romima hteli da pomognu jer se nisu osećali dobro u tom trenutku, da dođu do mesta gde će se oni sigurnije osećati. Taj deo priče ne postoji. Postoji ovde u Srbiji samo to da su to pripadnici Oslobođilačke vojske Kosova i ne izgovori se drugi deo, i naravno „i trebalo ih je ubiti zato što su to pripadnici OVK“, a nema nigde pomena da su oni pomogli jedni drugima. Dakle, to je ono što mi možemo kao civilno društvo, da idemo sa tim primerima. A Gordan je izneo jednu fantastičnu činjenicu koja može da nam posluži kao strašna procena za ovo što mi hoćemo, za samo stvaranje tog regionalnog tela. Postoji samo jedno jedino regionalno telo na nivou zapadnog Balkana, to je Koordinacija udruženja žrtava, a u tim udruženjima žrtava i među onima koji predstavljaju ta udruženja nisu ljudi sa strašno velikim razumevanjem za druge. Svi oni prvenstveno vide sebe kao žrtve i vrlo su neprijateljski raspoloženi prema onim drugima. Oni drugi su za njih sve agresori. Međutim, Međunarodna komisija za nestale je godinama uporno radeći sa njima uspela da napravi nešto što deluje pristojno. Oni koji samo sebe vide kao žrtve već godinama sede zajedno, razgovaraju. Kad okrenu leđa jedni drugima, oni im kažu i nešto što je nepristojno i nije ljubazno, ali oni sebe doživljavaju kao neko telo koje razgovara o zajedničkim problemima. Pa ako su mogli oni, gde barem iz Srbije sedi toliko ekstremista, da nađu tamo zajednički jezik i perfektno komuniciraju o problemima, o počinjenim ratnim zločinima, mogu i drugi. Ja mislim da se vratimo, koristeći i taj jako dobar primer, da sagledamo problem u odnosu na to šta bismo dobili sa nekim alternativnim telom, sa ovim regionalnim telom, i da vidimo koji je to način, koja je to vrsta pritiska, koja je to vrsta strategija koje mi treba da preuzmemo da bismo doveli do te situacije. Mislim da ne smemo da propustimo ovo vreme. Za deset godina neće više biti tih žrtava sa kojima bismo mogli da organizujemo, da kažem, taj public hearings. Ako nema žrtava, više nema tog glasa. To je ono što je bitno, što treba da imamo u vidu. Mi smo sa Haškim tribunalom dobili jedno bogatstvo činjenica i to nema ni jedna druga zemlja. To nije imala ni Južna Afrika ni neke druge komisije, ni Čile, niko to nije imao. Mi to imamo. Znači, haška arhiva će nam služiti za formiranje istorijskog zapisa i istovremeno i za otvaranje društvenog dijaloga o počinjenim zločinima i za organizovanje i iznošenje tih činjenica. Ali nama treba i ovaj drugi deo, a to je javni prostor, javna platforma za glas žrtava. I za to nemamo vremena, ne možemo reći treba da čekamo pet-deset godina, to vreme nemamo i treba da se koncentrišemo na to. Inače, svako od nas će nastaviti da radi ono što radi. Mi ćemo nastaviti

da se bavimo dokumentovanjem. Ne znam kad će Documenta početi sa tim popisom stvarnih žrtava, pripremićemo jedan deo koji treba da bude u mandatu te komisije. Ali nije stvar u tome da sad vidimo kako da objedinimo svoje projekte. Moramo sve svoje napore da uložimo u to da vidimo kako ćemo dobiti to zvanično telo. Kako podršku da dobijemo, kako da savladamo prepreke, kako da ga izgradimo, kako da ga formulišemo, šta će biti njegov mandat, koje činjenice da sakupljamo, ko će tu sedeti, ko će biti članovi? Pa znate, koga bi neko odavde predložio, njega niko ne bi prihvatio tamo u Hrvatskoj ili Bosni, na Kosovu, tako da su to sve vrlo ozbiljne stvari o kojima treba razgovarati. Ako dođemo jednog trenutka u tu situaciju da dokazujemo transparentnost ili legitimitet ove naše regionalne inicijative, onda ima i tu ovaj način kako ćemo to dokazivati. Treba da skupimo milion potpisa za formiranje tog regionalnog tela. Ako imamo milion potpisa, to je snaga, to je takva snaga koju niko ne može osporiti. Ne može onda da nam neko kaže: „To nećemo, nego čekamo da vi skupite pet miliona.“ To su onda ozbiljni, da kažemo, ne pregovarači nego zagovarači, onda su nam svi putevi prema međunarodnim i državnim institucijama potpuno otvoreni, da li su to Ujedinjene nacije ili Evropska unija. Činjenica da je Slovenija od januara predsednica Evropske unije je takođe značajna. Mi imamo u decembru taj regionalni forum. Mi ćemo pozvati sve vas. Svi koji sada učestvuju u konsultacijama znaju mnogo više, oni su u tom prostoru, u toj koaliciji, ali treba takođe, kada govorimo o tim nekim strategijama, angažovati i nove ljude. Mi smo tri puta održali nacionalne konsultacije sa mladima i jedne regionalne konsultacije. Ali to je mali deo. Naše regionalne konsultacije su skupovi od 35 ljudi, da bi bili u prilici svi da govore. Znate koji broj mladih ljudi ostaje van te naše koalicije? Kako ćemo to širiti? To su te strategije o kojima treba da razgovaramo. I to je nešto u čemu mi možemo zbilja da formiramo te strategije. Ja mislim da smo nekako uspeli da se vratimo na ono što je bitno i da nam danas kada završimo bude potpuno jasno šta su naše preporuke. I budite potpuno slobodni. Nismo mi danas u stanju da formulišemo mandat, ali znamo, možemo da znamo, šta nam je bitno. Šta je bitno? Samo pođimo od toga šta mi odavde osporavamo, šta vlast odavde osporava drugima, pa ćemo vrlo lako doći do toga koje su činjenice važne da budu u delokrugu rada tog tela.

Mirsad Tokača: Hvala, Nataša. Sledeća je Memnuna Zvizdić. Nuna, izvoli.

Memnuna Zvizdić: Danas učestvujemo u regionalnim konsultacijama, to me je podstaklo što pričamo u pauzama na hodniku o pitanjima otkud mi u svemu ovome. Ja mislim, Nataša, Vesna i Mirsade, da bi bilo možda sad vrijeme, nakon ove godine ili godine i pol da imamo konsenzus između svih nas koji u ovome učestvujemo kakav je doista ovo proces za nas. Nekako mislim da ako ćemo i narednih godina preponavljati sve ovo, onda prosto kao da nije ni pitanje zašto 15 godina čeka ovaj proces. Je li to 35 ili 350.000 osoba koje se bave ovim pitanjem, ali postoji minimum konsenzusa šta je za nas ovaj proces. Najmanje je važno kako se to tijelo zove ili kako će se zvati, ali ako počnemo od naziva ove čitave inicijative koju vode tri organizacije, regionalne konsultacije sa, ja bih rekla, građanima, civilnim inicijativama i svima o onome što nam se dogodilo, meni prosto fali jednostavna definicija toga. Jer, Nataša, ako sad pričamo o tom tijelu, kako ćemo o njemu govoriti, kako ćemo ga definirati, kako ćemo mu udeljivati ciljeve, uloge, mandat, kako ćemo odlučivati ko će ga činiti i u čije ime, koga predstavlja, ako nemamo jasnu definiciju koja će nas povezati. Da li će to tijelo, evo samo ću vam sad pročitati nešto, moći da ima ove ciljeve: da li će ono otkrivati, rasvetljivati i zvanično priznavati kršenje ljudskih prava u prošlosti, hoće li odgovoriti na posebne potrebe žrtava, hoće li doprinositi pravdi i odgovornosti, da li će podstaći institucionalnu odgovornost i preporučivati reforme, hoće li podsticati pomirenje i smanjiti sporenje oko prošlosti na cijelom prostoru naše regije? Je li to ono što nas povezuje? Znači, voljela bih da znam, pa da se i ja odlučim hoću li biti u ovome. Drugo, da li će ovo sve što radimo, znači i ovi zaključci, svake konsultacije imaju neke zaključke, predstavljati skupnost tog tijela koje će biti jedini i najosnovniji moralni dokument za nas što ovo radimo? Treće, čini mi se da se mi još uvijek nalazimo na nivou činjeničnih i forenzičnih istina. Kolega je otvorio to pitanje naravno, u svim ovim poslednjim našim zajedničkim druženjima otvara se pitanje prostora za žrtve, što će reći nivoa ili potrebnog prostora žrtvama. A šta je sa ostalim? Šta je sa društvenim javnim prostorom, šta je sa prostorom isceljenja, ozdravljenja, pomirenja, zajedničkog života? Ja ne mogu bez svih tih prostora da sagledam ovo što radimo. Znači, 15 godina se govori o činjeničnom. Poslednjih pet godina se govori o prostoru za žrtve. Nakon masovnih manipulacija žrtvama, meni je jako važno da s vama to podjelim. Kada imenujemo žrtve, ko su one, jesu li to samo poginuli, nestali, silovani muškarci i žene, muškarci i žene sa iskustvom logora? Pa, molim vas, milioni žrtava su na ovim prostorima. Nemamo mi samo one koji su doživjeli ta drastična iskustva, ali u koji kontekst ćemo ih smjestiti i kad će biti vremena da progovore obični ljudi koji su imali sreću da nemaju iskustvo da su ubijeni, silovani, da su bili u logoru, da su ostali bez

svoje kuće. Da li će ikad iko čuti njihovu priču i njihovo iskustvo o tome šta su preživeli? Hvala vam ljepo.

Mirsad Tokača: Hvala. Vesna.

Vesna Teršelič: Možda gradeći na pragu ovog što je Nuna rekla i što smo čuli prije, nešto sasvim metodološki. Kad bismo htjeli, kad odemo odavde, prikupiti naše različite slike ko bi sjedio u tijelu, što bi mogao biti cilj, zadatak, mi možemo napraviti upitnik sa nekoliko pitanja i poslati svima, pa ko odgovori. Onda samo sve to spojimo i vratimo svima, čisto da malo olakšamo ovaj teret, nećemo danas moći svi govoriti o tome kako različiti oko stola vide zadaću, to je nešto što možemo napraviti, vrlo je praktičan zadatak, i to će doći do vas prije sljedećeg skupa, dakle u ovoj konačnoj formi. Recimo, da uzmemo neki rok, šta ja znam koliki, od 15 dana, da uzmemo sve ono što nam stigne za 15 dana i onda složimo. To je nekakav zajednički brain-storm o tome što vidimo, što bi tu bila zadaća, i onda imamo materijala za sledeći korak. Jer ne vidim sada drugi način da danas, a ima nas više od 30, to kažemo pa da se svi čujemo. Čini mi se da je bitno da napravimo sljedeći korak u artikuliranju. Kada smo pravili plan konsultacija, imali smo u vidu da nas čekaju još vrlo bitne konsultacije sa organizacijama žrtava i sa veteranima, koje sigurno neće biti lake. I jako mi se dragocijen čini ovaj predlog koji je Gordan Bodog dao. Što ne bi onda u čelu sjedili pre svega mladi? Jer je iskustvo koje imamo u osobnom sjećanju na rat da se ljudi jako lako odlučuju govoriti kad je njihov sugovornik mlada osoba koja je motivirana i zainteresirana za to što imaju reći. I sigurna sam da bi u nekom, bilo kakvom tijelu, bilo bitno da tu bude više zainteresiranih i motiviranih mladih osoba. To je nešto što mi prije uopće nije padalo na pamet, ali bi mi jako važno bilo čuti povratne informacije od organizacija mladih oko ovog stola, a i onih koje danas nisu tu. Bojim se da zapravo želimo navaliti neku odgovornost koja nije dobrodošla na organizacije mladih i tu apsolutno treba ostaviti prostor za dijalog jer je ipak teret odgovornosti za zločine mahom na generacijama starijima od 35 godina i naravno da ta odgovornost jeste nešto što se onda dijeli između najodgovornijih. Ali postoji neka odgovornost i za one koji su recimo glasali za Slobodana Miloševića ili za Franju Tuđmana, da sad ne idem u detalje dokle sve. Dakle, tu isto onda vidim neku bitnu komunikaciju baš prema svima koji su sudjelovali u konsultacijama sa organizacijama mladih. Da stvar još malo više zakompliciramo, mislim da se o tome isto lako može pismeno komunicirati sa organizacijama mladih. Hoću reći

da sam svjesna da s nečim treba izaći prema van, imamo dobro pred sobom veliki forum u Beogradu, ali možda i prije foruma i odmah nakon njega, izaći prema ljudima koji predstavljaju različite vladine institucije. Mislim da ovaj čas nije jasno s čim bismo to izašli. Sa informacijom o konsultacijama koje su u tijeku, već je i to vrednost samo po sebi. I tu samo hoći glasno izreći neke prilike, neke sugestije. Što se tiče Evropske unije, od 1. januara predsedavajuća će biti Slovenija, od 1. jula to će biti Francuska. Dakle, to su zemlje koje su prve sljedeće u redu. Što se tiče Ujedinjenih nacija, Hrvatska će dakle od 1. januara. biti nestalna članica Vjeća sigurnosti, što znači da će negdje u septembru, imati dva mjeseca da predsedava i daje vlastite inicijative. Možda će tada ova inicijativa, po našoj procijeni i procijeni organizacija žrtava veterana, onih koji još nisu sudjelovali u konsultacijama, biti toliko zrela da imamo šta uputiti kroz vladine institucije. Ja bih htjela reć da u Hrvatskoj tu više razumjevanja možemo očekivati od predsednika nego od premijera, ko god će to biti nakon izbora. Dakle, treba i taktički imati na umu koje su prilike pred nama i bitno ih je onda ne propuštati, ali isto tako ne treba robovati tome da su prilike pred nama ako naše diskusije neće biti zrele, ako nećemo imatu suglasnosti o tome što bi zapravo bio dobar sledeći korak. Mislim da je važno da se diskusija vodi dok je potrebno kako se dobra ideja ne bi upropastila. Dakle, ovo slaganje koje imamo naprosto treba negovati kroz kvalitetan dijalog, a isto tako držati na umu i prilike koje su pred nama. Evo, od strane organizatora, vidim da su Nataša i Mirsad klimali potvrdno glavom, mi možemo poslati taj upitnik i vidjeti kako komunicirati o ovom drugom dijelu pitanja sa mladima.

Mirsad Tokača: Hvala, Vesna. Bio je Srđan, ako nije intervencija. Srđan Dvornik.

Srđan Dvornik: Miki se javio prije mene, ja sam već govorio.

Mirsad Tokača: Miroslav Živanović

Miroslav Živanović: Moje ime je Miroslav Živanović, Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu. Ja ne znam do kakvih će zaključaka doći ovaj naš današnji skup, ali znam koji su moji zaključci i to su zaključci koje ću ja dakle prenjeti svom Centru i ljudima, prvenstveno studentima s kojima radimo u Sarajevu. A zaključak sam formirao otprilike nakon što sam pročitao sve materijale koje sam dobio u toku priprema za ove konsultacije, nakon što sam

poslušao vaša uvodna izlaganja, nekon što sam poslušao i diskusiju koja se ovde dešavala u toku dana. Prva stvar je da mogu reći da **sigurno treba podržati uspostavljanje regionalnog mehanizma za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima na području bivše Jugoslavije**. Dakle, bez daljnjeg. Žao mi je što su takve inicijative u određenom trenutku zaustavljene u Bosni i Hercegovini, a i o tome smo davno govorili jer bi one sigurno sprečile neke manipulacije i špekulacije koje su se dešavale od završetka rata pa naovamo. To je jedna stvar. Druga stvar, **mislim da zagovaranje uspostavljanja ovakvog tijela treba između ostalog biti i zadatak organizacija za ljudska prava i smatram da to treba biti jedan organizovan nastup**. Napominjem, ovde se često puta spomenuo konsenzus. Mislim da mi ne trebamo previše vremena gubiti na konsenzus. **Mi nikada nećemo imati konsenzus svih organizacija koje se bave ljudskim pravima na ovom području. Ako postoji kritična masa organizacija koje su u stanju izvršiti takav pritisak, ja je podržavam definitivno** i to je neka poruka koju ćemo sigurno prenijeti i jedan od zaključaka koji ću definitivno izvući iz ovih diskusija na kraju krajeva. Sledeća stvar, kako staviti pitanje osnivanja na dnevni red, kako izvršiti taj pritisak? Mislim da mi u Bosni i Hercegovini imamo jedno, evo da se narugam, divno iskustvo kako radimo nešto kad nema političke volje. Mi danas ne bismo u Bosni i Hercegovini raspravljali ni o ustavnim reformama ni policijskim reformama i tako dalje da to nisu jednostavno rasprave koje su nama uslovljene. Dakle, postoji mehanizam, civilno društvo kao takvo neće sigurno, pogotovo u Bosni i Hercegovini, uspeti nametnuti neke teme. Ali postoje mehanizmi kako će se to raditi, čini mi se da su oni ovdje spomenuti. Dakle, Ujedinjene nacije, Evropska unija, proces pristupa i tako dalje. Postoji način kako da se pitanje uspostavljanja ovakvog tela stavi na dnevni red. Sadržaj, organizacija, na koga se ugledati, iz ovih materijala vidi se da ima oko trideset komisija, čini mi se, koje su djelovale i tako dalje. Svaka od njih nudi sigurno neka rješenja koja se možda mogu primjeniti i u našoj regiji, ali ja bih se u svakom slučaju pozvao na jedan primjer koji smo možda spomenuli, ali ga nismo sigurno dovoljno izanalizirali i izučili. To je da smo mi imali, o Bosni i Hercegovini govorim, Komisiju za istraživanje dešavanja u Srebrenici koja je sprovedena od strane Republike Srpske, koja je u datom trenutku, a i danas je na kraju krajeva dobrim djelom ta državna administracija sačinjena od one strukture koja je manje ili više na svojim leđima iznjela genocid u Srebrenici. Znači urađeno je to, ima izveštaja, sve je potvrđeno. Postoji mogućnost da se takve stvari urade. To su iskustva koja možemo koristiti kada razgovaramo o regionalnom tijelu. Iskustva Istraživačko-dokumentacionog centra takođe. Na kraju krajeva, vidimo da se ono primjenjuje i na Kosovu i da će se nešto raditi i u

Hrvatskoj. Dakle, ima to smisla, ružan je termin, imamo mi već dobru praksu. Nažalost. Sljedeća stvar, možda nije baš „na tavi“ za diskusiju u zadnjim trenucima, ali vrlo bitno pitanje je spomenuto, arhiva Haškog tribunala. Ja sam po profesiji bibliotekar, pa sam očigledno zainteresovan. Smatram da je sasvim sigurno da bi arhiv definitivno trebao preći u ruke organizacije koja se profesionalno bavi arhivskom djelatnošću bez ikakvih okvira. Dakle, potrebna je profesionalna organizacija koja se isključivo bavi arhivskom djelatnošću i koja bi bila smještena negde u našoj regiji jer ne možemo stalno putovati u Hag po dokumente. Po meni, proces konsultacija treba što prije okončati i što prije započeti sa procedurom dogovaranja jer se možemo konsultovati do besvjesti. Građansko društvo u Bosni i Hercegovini je očigledan primjer. Mi se i dan-danas konsultujemo oko nekih temeljnih stvari, u Bosni i Hercegovini se stalno govori i urađene su brojne analize. Uvijek se kaže da problem koordinacije postoji. Postoji i postojaće vječno jer ne možemo sve iskoordinirati, a pogotovo ne možemo to uraditi u građanskom društvu koje je takvo kakvo jeste, znači nije iskoordinirano. Pluralizam je u pitanju, brojni interesi, i to se nadovezuje na ovo pitanje konsenzusa. Znači, moj dojam je da je regionalno tijelo definitivno potrebno i da svako u svom ličnom kapacitetu krene, a dobro bi bilo i organizovano da krenemo u zagovaranje tako nečega što bi došlo na dnevni red u pregovorima naših država sa međunarodnim institucijama. Da li je to teško, da li je moguće, da li nije moguće? Mislim da je to nešto na čemu treba insistirati i da je to jednostavno nešto što treba uraditi. Kad kažem „regionalno tijelo“, nisam to spomenuo, mislim opet upravo na verziju zvanične inicijative, onako kako je ona definisana kroz prpratne materijale, većim relevantnim brojem pomenutih elemenata.

Mirsad Tokača: Hvala. Samo jedna sitnica. Ja jesam za to da se konsultacije ne odvijaju do besvjesti, beskonačno, mora se gol zabiti. Dakle, možemo igrati u 16 metara koliko hoćete, ali prema tome postoji i ona opasnost da nas optuže, kao što je i bilo, da to hoćemo da zbrzamo zarad nekog interesa. Dakle, tu moramo neki balans imati. Rekao si nešto oko pregovora. S kim zagovaranje? Mislio si na međunarodne ili... OK, izvini, replika.

Miroslav Živanović: Ja sam mislio na kombinaciju, znači. Zna se kako ide to, zagovaramo i kod naših a i kod...

Mirsad Tokača: Izvini, Srđane, replika.

Vesna Teršelič: Samo kratko. Već nekoliko puta rečeno je koliko je značajan taj međunarodni pritisak. Ja bih rekla da je u Hrvatskoj došlo vreme da se više ide prema političkim strukturama, to bi trebao biti naš originalni doprinos. Naš prijedlog iz Hrvatske. Naprosto da pravimo razliku da će se taktički koristiti različiti pristupi.

Mirsad Tokača: Hvala, hvala. Srđan.

Srđan Dvornik: Pa da se nadovežem konkretno na ovo zadnje što je bilo rečeno. Ove konsultacije bi trebalo gledati pod znakom onog što se nekad naziva proces tehnike, taktike, trikovi i tako dalje, formiranje koalicija. Ovo nije javna rasprava u nekom društvenom, općedruštvenom demokratskom smislu, zar ne? Ovo je okupljanje onih koji bi bili potencijalno zainteresirani da raspravljaju kako razumiju potrebu, zadatak i tako dalje. Kroz to će neki otpasti, neki neće, zato se slažem da tu ne treba previše gubiti vremena oko konsenzusa i formiranja zajedničke volje. Naravno, onda tek počinje pravi posao. Kako ga ostvariti? Ali radi se zapravo o formiranju koalicije organizacija civilnog društva. Tu bi nam organizatori mnogo vremena uštedili da su na početku izašli sa svojim prijedlogom. Jer konsultacije mogu biti ovako otvorene, kako smo imali, ali se kroz diskusije pokazalo, a i prethodno kroz neke implikacije se osjećalo, da ima nečega. To bi se maliciozno moglo nazvati hidden agenda, ali nije se radilo ni o kavoj zaveri i podmjetanju, pa je to neumesan termin. Ali kad je Gordan kazao: „Ne znam koji dio sam prespavao, pa nisam čuo kad je to usvojeno“, ja sam imao sličan dojam. Kada se kreće na razgovor kojeg nema već na agendi, ne počinje od papira na stolu na kojem piše da mi, i ti i ti predložimo to i to, onda je meni prirodni put ne raspravljati nego reći: „Aha, postoji ideja komisija. Da li bismo mi to, kako bismo mi to?“ I tako dalje. Po meni je mnogo prirodni put da kažemo da imamo neko postojeće stanje i da su nam tu neke potrebe, tražimo način kako da ih najbolje zadovoljimo. Iz svega ovoga ja razumjevam da se naša potreba svodi na to da se u društvima u kojima živimo postigne što potpunija svijest o teškim zločinima koji stoje iza stvaranja svih ovih država, stvaranje koje još nije završeno glede kolega i kolegica s Kosova, na primer, da se stvori o tome što potpunija svijest. Dakle to je ono što se traži. Zbog tog preljevanja nasilja, političkih utjecaja etničkih identiteta preko granica, način da se to optimalno postigne

zapravo je taj regionalni nivo. Dakle, idemo odozdo. Ništa nije zadano, ne mora biti komisija, ne mora biti regije, pokušavam graditi sad stvar rekonstruktivno odozdo, ono gdje nekako konvergiramo. Zato nam je potreban regionalni nivo. Točka 3 onda. Ne samo da nam je potrebno osvještavanje na regionalnom nivou nego to treba raditi kroz neki mehanizam, to nešto mora imati težinu i autoritet. Ne sjećam se da je reč *autoritet* uopće izgovorena u toku današnjeg dana, ali u tom smislu mora imati težinu, da ono što kaže ima barem moralno obavezujuću težinu, obavezujuće značenje. I da u dolaženju do činjenica ima neka ovlašćenja, da traži informacije, da istražuje. Tek onda je zajednički nazivnik iz ovih papira koje smo dobili umjesto prijedloga organizatora. Tamo barem jasno stoji da se komisije, ako i ne stoji da sve moraju biti oficijelno utemeljene, bave istraživanjem, da se ne bave konstatiranjem onoga što je nekako naplavi i što samo do njih dođe. Da, zato moraju imati ovlašćenja, moraju imati nekakav status iz kojega mogu zahtjevati informacije, iz kojega mogu dolaziti do dokumenata i tako dalje. Dakle, suština je u tom da moraju imati autoritet i ovlašćenje. To je suština, a to da moraju biti oficijelno uspostavljene, nema druge preko postojećih vlasti, to je samo instrument za to. Ali ono što hoćemo reći jeste da smo tek sad pred kvadraturom kruga. Niko nije osporio ono što je par nas reklo na početku. Ne postoji pretežna javna podrška za tako nešto, ne postoji politička volja među, hoćeš-nećeš, antipatični ili kakvi god ružni bili, ali demokratski izabranim vlastima. Nemamo ni jedno ni drugo, a hoćemo da tijelo ima tu težinu. Prema tome, autoritet može slijediti iz još nečega, iz moralnog autoriteta, iz moralnog legitimiteta koji je već tu prisutan. Nataša Kandić je, otkad ja znam situaciju na Kosovu, jedina osoba koja smije otvoreno, i 2000. godine je smjela otvoreno, glasno na ulici u Prištini govoriti srpski bez straha jer su svi znali šta ona predstavlja, kakve aktivnosti sprovodi, kakav pošten posao radi. One naše baba-roge tamo u Hrvatskoj, HDZ-ovske i druge, šta god bilo, nisu mogle osporiti poštenu posao Fonda za humanitarno pravo na dokumentiranju ratnih zločina. Zašto? Jer čak i za glupu nacionalističku logiku ima neko impresivno značenje kad se kaže da oni prokazuju, istražuju i osuđuju svoje. Druga je logika kojom mi razmišljamo, da ne može biti moj onaj ko je pravio ratne zločine. To što sam slučajno ja Hrvat, to je moja nesreća, ne? Dakle, autoritet takvog tijela za početak će se morati temeljiti, ne mora nam se to sviđati, više na ovoj moralnoj težini, na moralnoj uvjerljivosti i uvjerljivosti pošteno skupljenih podataka koji su onda najbliže istini, a ne na zvaničnom mandatu. I tu bih jako upozorio. Prečaci, poput oslanjanja na pritiske nadnacionalnih, međudržavnih, međunarodnih, kako hoćete, tijela, mogu u kratkom roku poslužiti kao neki

nadomjestak da se tijelo ustanovi, ali onaj pravi efekt će izostati, to stjecanje svijesti u svakom od naših društava šta se događalo i da su svi okrvavili ruke. Taj proces socijalnog učenja, koji je presudan, će izostati ako se koristimo ovom štakama i poštapalicama preko međunarodnih pritisaka. To će onda biti još jedna nametnuta stvar. Prema tome, ono što se sada može činiti jeste ići naravno prema svim vladama, ali na onaj način kako je Mirsad rekao, onim bezvoljnim „hoćeš-nećeš“ donatorima. „Mi ćemo napraviti s vama i bez vas“, pa će onda doći. Dakle ići s time, snagom jedne koalicije koja se, nadajmo se, bude uspostavila, ići s time da je to jedna stvar koja je nužna, koja će se rabiti, jedna stvar koja će biti javna i gde će se svašta neugodno saznati i gde će biti i ponuda i apela nacionalnoj vlasti da to usvoji, stane iza toga jer će time zapravo podržati jednu legitimnu stvar. Neće dobiti više glasova na izborima, nismo mi na tom nivou političke kulture, ali to je jedna legitimna stvar i za pet godina će to izgledati sasvim drukčije. Ali onda moramo ipak samo malo određenije kazati što bi to bilo. Jer ovdje su nabacivane jako različite varijante. Činjenice, istina, odgovornost, pomirenje i tako dalje. Ja bih samo tu za kraj upozorio da se ne precenjuju i potcjenjuju neke stvari. To neće biti puko prikupljanje podataka o broju ubijenih itd. Ne, ja se nadam da nisam jedini sociolog ovde. Ustanoviti jednu društvenu činjenicu je prilično kompleksan posao. Činjenica ratnog zločina je i žrtva i sve o njoj (o polu, dobi itd.), počinitelj i sve o njemu, okvir (institucionalni i vaninstitucionalni), ko je šta morao utvrditi činjenicu pa nije i tako dalje, da ja sad ne pričam onima koji to rade svaki dan. Ali to je jako teška, ozbiljna i kompleksna stvar. E, na taj način utvrđene činjenice zaista čine ono što je Mirsad kazao, dobrim djelom one govore same o sebi. I nemojmo se bojati interpretacije. U skupljanju činjenica, utvrđivanju činjenica, već imate interpretaciju. Svako od nas ima milijarde svojstava koje ne može ni pomisliti, ali mi biramo to da nam je bitno da li je neko muško ili žensko, da li je neko Hrvat, Srbin ili neko star, mlad i ne znam šta još biramo. Biranje je interpretacija i kada se sve to ustanovi, ta interpretacija koja je u činjenicama, ako se to radi pošteno, po nekim standardima i tako dalje, dovoljna je. Ono čega se, mislim, obično ljudi boje, ako se smije učitavati u tuđe misli, jeste ona interpretacija koja nas okružuje, koju dišemo kroz zrak svaki dan. A to je ona interpretacija ko je koga više ubio, jesu li više Srbi krivi ili su više Hrvati, Bošnjaci...

Mirsad Tokača: To je ona legendana scena iz „Ničije zemlje“, kad on drži pušku i pita ga: „Ko je počeo?“

Srđan Dvornik: Da. To pustimo. Ima dovoljno budala koje se tim interpretacijama bave, naša pomoć im tu nije potrebna, to oni mogu sami i bez nas. Dakle, ja mislim da bi trebalo ići skromno, u utvrđivanje činjenica. Ali ako je to u ovom smislu utvrđivanje činjenica, to je jako puno i to je dovoljno. I onda imamo side effect, što se kaže. Preporuke mogu biti jednostavno ono što se po univerzalnim principima ljudskih prava nameće. Jer ako utvrdiš zločin, iz toga slijedi da ga neko mora dalje istraživati, procesuirati, dati na sud. To više nije naše. Ne znam, mi smo objavili stvari o tome da je 670 civila posle Oluje ili u njezinom toku nestalo ili ubijeno. Imali smo svega par javljanja državnih tužilaštava kojima je to posao. Ako im je neko rekao da se to dogodilo na njihovom teritoriju, oni moraju to istražiti. Ne, oni to ne čine. Možemo recimo galamiti i zahtjevati, a taj se zahtjev opet neće rešiti sam po sebi. On je logičan i za objavljivanje, onda će indirektno i polako, kapilarno će curiti ovo tako da ljudi postanu svjesni: „I takozvani naši su činili zločine i ne svodi se sve na sukobe ovih etničkih blokova“, i tome slično. Hvala ljepa.

Mirsad Tokača: Srđane, dobro si primjetio da smo se mi kao organizatori dosta defanzivno ponašali. Naše defanzivno ponašanje je samo jedna vrsta opreza i respekta spram ljudi koji učestvuju u ovome, ništa više. Bolje je da dođemo do ovog o čemu si ti govorio na ovaj način nego da mi prejudiciramo bilo šta, bilo čim, bilo kavim našim zaključcima. Govorim to jer smo mi u Bosni imali tih stvari i uvijek su se obile o glavu. Uzeo si mi iz usta nešto o čemu sam u pauzi razmišljao. Ja već vidim neku vrstu koalicije, vidim je u načinu kako su ljudi danas govorili, u jednoj ozbiljnosti pristupu, i dobro je da je to proizvod ovog današnjeg sastanka. Možda je moglo neke pameti da bude pa da se sve ovo što smo izgovorili stavi na neki papir i prije toga, onda ne bi bilo svrhe. Bolje je da mi jednim kvalitetnim razgovorom dođemo do ovoga, u kome će svako sebe identifikovati sa onim što radimo, da svako osjeća vlasništvo nad ovim procesom. To daje veću snagu cijelom ovom poslu nego ovo, što smo rekli, da smo zbrzili neke konsultacije i napravili sebi neka opravdanja i rekli: „Evo, znate, mi imamo iza sebe ovakvu i onakvu podršku.“ Mislim da to ne bi bilo dobro. Ovako, imamo još samo deset minuta po programu da radimo, naravno probićemo malo taj termin, još je samo dvoje i time ćemo završiti broj učesnika. Maja Stojanović i ostala je gospođa ili gospođica Valdete Idrizi.

Maja Stojanović: Ja ću pokušati kratko, samo da dam nekoliko opaski na sve ovo što sam danas čula i na ovo poslednje pominjanje mladih i njihove uloge u društvu danas. Mislim da je to bilo pitanje i na regionalnim konsultacijama koje smo imali sa mladima, gde je opšti zaključak na kraju bio da treba obratiti pažnju na mlade ne samo kao na ciljnu grupu, već kao na aktivanog činioca svega ovoga što se dešava. Mladi su, meni se čini, na tim konsultacijama isto izrazili interesovanje da budu učesnici u tom procesu. Bilo bi super da kažem: „Mi ćemo to, nemojte da se mučite“, ali u principu ja se nadam da ćemo otkriti zajedno kako možemo da učestvujemo u tom procesu. Što se tiče ovih ostalih diskusija, meni se čini da smo potrošili dosta vremena razmišljajući o tome da li treba da bude zvanična, nezvanična ili alternantivna inicijativa. Ono što smo nekako prenebegli u celom procesu jeste možda da bi obe inicijative trebalo da budu veoma nezavisne, to jest nezavisne i veoma kompetentne. Tako da se meni činilo kad je pričano o tome da li to ima podršku države i tu se već išlo u neko zadiranje u nezavisnost i slično. Ako zaključimo da treba da budu nezavisne i kompetentne komisije, i koje još hoćemo epitete da damo tim komisijama, moj zaključak jeste da je bolje da one imaju podršku država ukoliko je to moguće. Mislim da to niko ne spori, samo postoje ljudi koji smatraju da u principu možda to nije moguće da se desi. Ako je to naš zajednički stav, mislim da onda treba da razmišljamo o tome koja je to strategija da obezbedimo tu podršku, koji su to konkretni koraci kojima bismo mogli da dođemo do toga da se ta podrška ostvari. Ta podrška može da bude u stvari vezana i za državu i za mehanizam međunarodnih institucija. Mislim da moramo da radimo na tome da širimo ovu javnu raspravu o samim komisijama. Malopre je Staša pomenula kako mali broj ljudi ovde uopšte zna bilo šta o procesu tranzicione pravde. Verovatno je postotak još manji kad se govori o poznavanju komisija za istinu. Smatram da treba da radimo na tome da što veći broj ljudi sazna za to. Otvoriti javnu raspravu meni se čini kao jedan dobar korak. Trebalo bi da se što više ljudi uključi u raspravu o tome šta bi sve moglo da se uradi i koje su uloge pojedinih društvenih činilaca u samom društvu, bilo da pričamo o mladima, bilo da pričamo o društvima žrtava. **Meni se čini da će biti mnogo više onih koji podržavaju sam proces formiranja komisija ukoliko počne veoma široka javna rasprava koju ćemo uspeti na neki način da stavimo u javni prostor. Mislim da možemo naći na neki način saveznike u tim društvima, udruženjima žrtava, možemo naći i na mnogim drugim mestima na kojima možda nismo očekivali, ali je problem nekako probiti taj prostor i izabrati dobru strategiju kako to da uradimo.** Sad možemo isto da vidimo na koji način da to uradimo, možemo da oformimo neke radne grupe koje bi se bavile pristupom različitim

društvenim grupama, ali mislim da su to sve sitnice na koje bismo mogli posle širokih konsultacija da prionemo i da zajedno radimo na tome da to što bolje sprovedemo u delo. Hvala.

Mirsad Tokača: Majo, hvala. Valdete.

Valdete Idrizi: Biću kratka, dosta je stvari rečeno do sada, samo hoću da kažem da mi je jako drago da su bar na kraju neke stvari jasnije za mene i vratila mi se neka doza optimizma jer mogu da kažem da sam u prvom delu nekako bila jako, jako zabrinuta jer sam došla sa nekoliko očekivanja. Čitala sam pažljivo ove zaključke i mogla sam da nađem i sebe sa recimo nekim predlozima kako će izgledati to telo, ali sam se bila nekako izgubila, tako da mi je sad malo jasnije i hoću samo da kažem nešto o dilemi „zvanično-nezvanično“. Ono što sam čula ranije, **alternativna ili nezvanična komisija, meni je to stvarno nekako izgledalo soft, nemojte me pogrešno shvatiti, ali nekako mi je izgledalo kao okvir nekog projekta, taj trend za godinu dana i to je to. Ali hvala bogu da to nije tako, izlaganje svih ovde je govorilo da treba podržati ovo nezavisno zvanično telo i to je i moje mišljenje.** Bilo kako bilo, mislim da bi stvarno trebalo da se radi na tome, a naravno da se to radi isključivo utvrđivanjem činjenica za ratne zločine, ali ja vidim još nekoliko drugih komponenata ili drugih programa gde bih mogla i sebe da nađem. Albert je malopre mislim rekao nešto o našem narodu, o toj kulturi i ulozi žrtve. Tu je prostor za druge nevladine organizacije koje se ne bave isključivo kao vaša organizacija ljudskim pravima, taj outreach program, jer mislim da je to svuda stvarno veliki problem. Bitan je i vremenski okvir jer nisu sve ove države ili zemlje u istoj fazi. Nešto što je već urađeno u Bosni ne mora da znači da treba uraditi i na Kosovu i sl. Ja bih stvarno pre podržala to da se polako ide tim koracima i da stvarno bude bolja priprema za to telo pa da se počne tek onda, nego samo da što brže završimo konsultacije, jer imaćemo negde opomenu da će doći do kontraefekta. Hoću da još jednom glasam za taj portal, mislim da je jako važan za sve nas. Ima dosta aktivista koji nisu ovde i koji stvarno žele da znaju, a nemaju gde i kako da dođu do tih informacija i podataka. Hvala.

Mirsad Tokača: Valdete, hvala. Još jedna stvar. To je nešto što se provlači kroz neke konsultacije. Ja sam u pauzi razgovarao, mislim da to treba biti jedan od zaključaka našeg današnjeg skupa, i to će značajno unaprediti našu komunikaciju, naše odnose. Razmjena informacija među nama je nešto što je zaista rak rana naših odnosa i mislim da bismo je

kreiranjem jednog takvog portala značajno olakšali. Imamo resurse za koje mnogi ne znaju da ih imamo, a šteta je da ih ne koristimo i sada možemo da imamo jedan resurs kroz koji ćemo komunicirati. Imamo već nekoliko ljudi koji su to snažno podržali, nema razloga da to ne bude i zaključak našeg sastanka. Završavamo sa gospođom Katarinom Kruhonja.

Katarina Kruhonja: Oprostite što sam se u zadnji tren ubacila, ali meni je isto trebalo dosta vremena da zapravo pohvatam sve konce ovde i htjela bih s vama provjeriti zapravo i istaknuti ipak nešto da li sam dobro shvatila. Meni bi bilo dosta važno. Ako sam dobro shvatila, ovde bi sada trebala krenuti nekakva inicijativa za zvaničnu regionalnu komisiju koja bi se više bavila, zapravo tijelo koje bi se bavilo ukazivanjem i gdje bi žrtva imala svoje posebno mjesto. Osobno mislim da je to vrijedna i doba inicijativa i treba je podržati, pogotovo što vidim da zapravo postoji jedna energija u tom smjeru, ali to je jako, jako zahtjevna stvar. Ali ono što sam ja htjela podvući, meni se čini da postoje i druge nezvanične, ne zvanične nego nezvanične inicijative koje su se odlučile za dokumentiranje. Regionalni pristup u dokumentiranju svih žrtava, svih nestalih, to je nešto što mislim da ne smjemo zaboraviti, što ne smjemo odložiti, nego mora biti završni posao koji takođe traži koaliranje u pojedinim zemljama i međusobnu suradnju. Mislim da je to nešto što smo započeli i ne bismo smeli prestati, odnosno moramo završiti. To je jedna rekla bih potpuno nezvanična a i vrlo važna inicijativa. Druga stvar, takođe ta regionalna inicijativa biće u sustavnom praćenju suđenja za ratne zločine koji pak mogu doprinjeti i dokumentiranjem iz lokalnih suđenja povreda koje su tamo već utvrđene, a mi ih ne znamo. Mislim da te inicijative treba dalje završiti i raditi svojim radom.

Mirsad Tokača: Hvala.

Maja Karaman: Može samo kratko?

Mirsad Tokača: Nema ništa, gotovo.

Maja Karaman: Gotovo?

Mirsad Tokača: Gotovo, ja zaključio. Hajde, 30 sekundi? Koliko ti treba?

Maja Karaman: Samo ću kratko. Palo mi je na pamet, kad smo razgovarali o tim varijantama, zvaničnoj ili nezvaničnoj, smatram da je u biti a priori traženje pristanka vlada država u regionu zapravo nešto što je nemoguće jer je ono što je potrebno da bismo zapravo dobili pristanak tih vlada izgradnja nekakvog kredibiliteta, prvenstveno u tom zajedničkom radu utvrđivanja činjenica i dokumentiranja. I sjetila sam se zapravo načina na koji je delovala jedna druga koalicija, pod nazivom Igmanska inicijativa, tu ih ima nekoliko i otišli su. Oni su neke vruće krompire koji su bili u bilateralnim odnosima zemalja u regionu uspjeli progurati i uspjeli su kontinuiranim lobiranjem i radom na tim problemima pridobiti zapravo predstavnike država. Osobni odnosi nekad su u tim slučajevima igrali svoju ulogu, uspjeli su progurati zapravo svoju ideju. Tako da mislim da ti mehanizmi koji se ne mogu postaviti nekad samo na papiru, mogu se nekakvim vezama, privatnim, osobnim, progurati, može se krenuti od tog lobiranja.

Mirsad Tokača: E sad ovako. Imamo 23 minute do nastavka rada, iskoristite ih, u 17.00 počinjemo, odnosno zaključujemo. Moramo imati taj dio gdje moramo složiti neke zaključke.

Zaključci

Nataša Kandić: Evo, sačekali smo i Biljanu i Stašu i sad možemo da počnemo. Posebno hvala, Valdete, zbog tačne i precizne formulacije za naziv, za prefikse tog tela. Tako da nam je to prvi zaključak: svi učesnici, predstavnici organizacija za ljudska prava podržavaju osnivanje nezavisnog zvaničnog regionalnog tela za utvrđivanje i kazivanje činjenica o ratnim zločinima. Za drugi zaključak zaslužan je Miroslav iz Centra za ljudska prava u Sarajevu, zbog vrlo precizne formulacije sledeće ili neke faze koja nam sledi, to su faze zagovaranja i koalicije koje je pominjao i Goran i još neki. Znači, stvaranje koalicije za zagovaranje nezavisnog zvaničnog regionalnog tela u tom kontekstu platformi i strategija prema javnosti, nacionalim vladama, državnim, međudržavnim i regionalnim međudržavnim telima. Zatim sledi zaključak da se podržava nastavak onih aktivnosti organizacija za ljudska prava, posebno onih koji mogu da pomognu i da budu dobra osnova za rad tog nezvaničnog regionalnog tela, kao što je završen popis stvarnih žrtava u Bosni, onda ovaj tekući popis stvarnih žrtava na Kosovu i početak takvog

istog popisa, registra, poimeničnog popisa stvarnih žrtava u Hrvatskoj i u Srbiji u odnosu na državljane Srbije koji su stradali u Bosni i Hrvatskoj. Znači, to mogu da budu samo pripadnici policije ili vojske, budući da civili iz Srbije nisu mogli stradati. Kako je rekao bivši predsednik Republike Srbije, Slobodan Milošević, vi svi znate da Srbija nije učestvovala u ratu. Sledeći zaključak se uporno ponavlja iz konsultacija u konsultacije, to je stvaranje jednog portala na kojem bi se dostavljali, čuvali i bili slobodni za korišćenje podaci u formi činjenica koji se odnose upravo na suočavanje sa prošlošću, u vidu dokumentarnih filmova, fotografija, raznih video zapisa, transkripta video zapisa, audio zapisa ovakvih skupova, celog toka konsultacija, zatim drugih raznih konferencija i aktivnosti koje se tiču tranzicione pravde, suočavanja sa prošlošću, odnosno utvrđivanja činjenica i kazivanja o masovnim zločinima. Takođe smo registrovali puno razumevanje da je ovo utvrđivanje činjenica manjkavo ukoliko nema stvaranja javne platforme za svedočenje žrtava. Uloga mladih je na razne načine isticana i u onome što su govorili Maja i Andrej moglo se nazreti da oni ipak svoju ulogu vide u tom postupku, da kažem, zagovaranja stvaranja tog regionalnog tela i to je sada jedan zbilja ozbiljan proces koji predstoji. Mora da se gradi čitava strategija kako će izgledati proces zagovaranja zato što zahteva saradnju u izgradnji specifičnih strategija. Tu je, u tom zagovaranju, uloga mladih i uloga organizacija za ljudska prava, među kojima ima stvarno onih koje imaju ogromno iskustvo u tome, tako da je svaka ideja, svaki predlog o tome dobro došao, zato što, osim korišćenja iskustva drugih postkonfliktnih društava u tom zagovaranju, u tom outreach-u, i mi imamo ovde iskustvo brojnih organizacija za ljudska prava na tom polju. Ja bih samo pomenula još jednu stvar. Mi smo danas otvorili pitanje mandata te komisije. Možda je u ovom trenutku isuviše rano razgovarati o preciznim ulogama, o tom izboru i kriterijumima za izbor članova, ali je vrlo važno da je danas spomenuto da treba imati u vidu da to regionalno telo treba biti fokusirano na žrtve, treba biti fokusirano na činjenice o počinjenim ratnim zločinima, ali sa znanjem da je veliki broj tih činjenica već prikupljen radom Haškog tribunala. Moramo voditi računa i o činjenicama, o politikama koje su dovele do rata i, naravno, posebno o interpretacijama svih tih činjenica. Naravno, i ono što je bilo stalno prisutno, da je taj lokalni nivo jako važan upravo u komunikaciji zato što se na lokalnom nivou zapravo vrši provera tih činjenica, kao što se ovako važne nezvanične inicijative proveravaju na lokalnom nivou, poput poimeničnog popisa stvarnih žrtava. Tako se u stvari i ova inicijativa o nezavisnom zvaničnom regionalnom telu mora proveravati i na

tom lokalnom nivou, a povezivati te aktivnosti prema tom regionalnom kontekstu. Evo, sada ja predajem reč organizatorima, a onda učesnicima, u smislu neke dopune, pojašnjenja.

Mirsad Tokača: Nataša, pošto će postojati stenogram, treba još jednom proći kroz njega kvalitetno i sačiniti jedan papir koji ćemo mi na kraju, u decembru, ponuditi.

Sinan Alić: Mogu li, samo da ne uvredim kolegicu koja je to ubacila, ali meni su termini *zvanično* i *nezvanično* toliko jezički rogovatni da, jednostavno, ne mogu izdržati. *Nezavisno*, dobro je tako. Meni bi bliže bili pojmovi *regionalno* i *nevladino*, šta sad znači *zvanično*? Da li će to tijelo biti registrovano negdje, to je *zvanično* za mene, pravnički regulisano.

Miroslav Živanović: U ovim papirima je navedeno šta se, u suštini, smatra kad se kaže *zvanična*. *Zvanična* u svakom slučaju znači da postoji neki legitimitet, znači da je nešto od vlasti, znači da je država u svakom slučaju iza toga na neki način. To je kao *zvanično*, uslovno rečeno.

Sinan Alić: A mi dok to ne dobijemo, znači, mi nećemo raditi. A ja sam za to da radimo.

Mirsad Tokača: Mi pokušavamo da idemo prema cilju da to donese država, odnosno eventualno parlament koji bi donio takvu vrstu *zvanične* odluke. To mi hoćemo. Što ne znači da nećemo raditi, pa i do sad smo radili. Radićemo i dalje i vidjećemo hoćemo li kroz *nezvanične* oblike nastaviti ovaj posao, ali je naš cilj da države preuzmu svoju odgovornost. To neće biti državno tijelo u klasičnom smislu, kao službenička organizacija, kao agencija, kao komisija države i tako dalje, biće tijelo koje će imati pečat, što kažu, parlamenta, čini mi se najlogičnije parlamenta.

Nataša Kandić: Ali je potpuno nezavisno.

Mirsad Tokača: Ali je potpuno nezavisno od onog što smatramo da su vladina klasična tijela.

Vesna Teršelić: Samo da možda ponovim, treći zaključak koji je Nataša pročitala, to je bila baš ta podrška *nezvaničnim* inicijativama, posebno dokumentiranju činjenica, koje je već u toku.

Katarina Kruhonja: Ja sad ne znam jesam li sasvim dobro registrirala. Ono što se meni učinilo važnim jeste da se ovaj skup složio da bi to trebala biti regionalna inicijativa, je li tako?

Nataša Kandić: Regionalno telo, da.

Mirsad Tokača: Regionalno tijelo.

Katarina Kruhonja: Regionalno tijelo, da, regionalno tijelo. Da bi trebalo ići ka zvaničnom i da bi trebalo biti fokusirano na žrtve. E sad, tu ja imam problem. Mi nismo još obavili konsultacije uopće sa organizacijama koje predstavljaju baš to, žrtve. Samo malo, hoću da kažem do kraja. Ja mislim da je to jedna velika odgovornost, otvoriti takav jedan proces, to je jedna velika odgovornost, i ja se prosto bojim te odgovornosti dok ne znam kako se oni osjećaju, čemu će oni biti izloženi, hoće li te države opet njih izmanipulirati. Ako je žrtva u centru, a mi nismo još oko toga sa žrtvama razgovarali, mislim da ne smemo ići sa zaključkom u kojem se kaže da smo mi za. Mi preporučujemo, mi jesmo za nastavak tih konsultacija, ali, ako ide u tom smjeru, najvažnije će biti zapravo to što ćemo čuti od njih. To ja mislim.

Mirsad Tokača: Ja želim samo da vas upozorim na jednu zamku koja se krije iza ovoga o čemu pričamo. To nije komisija za žrtve, niti je to tijelo za žrtve. Ona može imati taj fokus, jedan od njenih fokusa može biti ovo o čemu je Jezda govorio, javno svjedočenje i tako dalje. Mi govorimo o jednom nezavisnom tijelu koje treba da utvrdi što potpuniju istinu o događajima, u kojima su žrtve samo jedna od strana. Samo jedna. Dakle, žrtve u smislu i nestalih i ubijenih, i ono što je Nuna govorila, ranjenih i silovanih, zatvaranih. Dakle, mi trebamo potpunu istinu o tome šta se ljudima desilo, ali isto tako istinu koja ima neke druge strane medalje. Prema tome, neće to biti nikakva komisija za žrtve niti treba da bude tijelo za žrtve, nego jedno tijelo koje će se baviti cijelovitim problemom istine o događajima u regionu u periodu 1991-1999. godina, to je neki okvir, dakle framework. Čini mi se da je to poenta, uz ono što smo rekli. Dakle, zvanična, nezavisna komisija, ali to ne isključuje ovo što Nataša kaže, da mi treba i dalje da insistiramo na alternativnim inicijativama, mi ne smijemo gubiti vrijeme. Ovo će se možda otegnuti godinu, dvije, tri, ne znamo mi kako će se na našu inicijativu reagovati. Šta to znači? Sad mi treba da stanemo, da ništa ne radimo u međuvremenu? Apsolutno je, dakle, jedan od zaključaka upravo to

da dajemo podršku svim nevladinim organizacijama, različitim inicijativama koje već postoje, bilo da su na regionalnom ili na nacionalnom nivou, koje doprinose dokumentovanju, sakupljanju faktografije, da se sa time ne smije stati. Sve će to biti doprinos ako uspijemo u ovome što je primarni cilj, da mi imamo zvanično tijelo koje će funkcionirati. Ako ga ne bude, ne bude. Najmanje za to možemo snositi krivicu, jer je naše da tu inicijativu podržimo ili ne podržimo. Naravno, Katarina, tvoja je bojazan opravdana, ali mi tek treba da dođemo. Ovo su konsultacije bile sa jednom grupom ljudi, imali smo sa umjetnicima, imali smo sa mladima, imaćemo i sa udruženjima žrtava, naravno, nećemo ih zaobići. Zapravo, ne pada nam na pamet da zaobiđemo, rekli smo, ni veterane. Dakle, mi hoćemo da imamo jednu rekolekciju svih socijalnih grupa na ovo o čemu pričamo. To nije samo inicijativa tri organizacije, ili, ne znam, danas ovde 33 učesnika, nego jednog širokog kruga subjekata, aktera, koji imaju obavezu da iznesu svoje mišljenje šta hoće. Naravno, vidjećemo na kraju šta će biti.

Srđan Dvornik: Gledajte, ja sam jako svjestan opasnosti u koju se upada ako jedna jako velika grupa ljudi pokušava zajednički redigirati tekst, pa makar se taj tekst sastojao samo od jedne rečenice, a kamoli od, ipak, nekoliko pasusa. Pa bih samo, od svega što mi je palo na pamet dok sam slušao, to reducirao na dvije stvari, a tiču se onoga što je već pokrenuto. Čim je bilo potrebe za ovim preciziranjima, to govori o tome da sad ta preciziranja treba unijeti nazad u one formulacije koje su napisane. Prema tome, prva od tih dviju točaka je ova. Logično bi bilo da mi zaključujemo da se osnuje oficijelno tijelo. Mi zaključujemo da je potrebno regionalno tijelo za utvrđivanje istine o ratnim zločinima i smatramo da bi bilo neophodno da ono bude oficijalno i u tom slučaju ćemo uputiti apele i zahtjeve nacionalnim vladama. Ja bih predložio baš takvu formulaciju, ako nemate ništa protiv. Dakle, mi smatramo da ono treba biti i oficijelno, ali to ide preko toga, to će biti zahtev nacionalnim vladama. I drugo, tu nemam predlog formulacije, oko ovoga sa žrtvama. Žrtve ne traže samo to da dođu do riječi. Ima kvalificiranijih od mene u psihologiji i tako dalje, koji bi to mogli sigurno potpunije kazati. Vrste satisfakcije koje žrtve traže su sve razumljive, ali nisu sve spojive sa utvrđivanjem prava i sa utvrđivanjem stvari na način koji vodi ka nekim pravnim konsekvencama. Kod žrtve je meni razumljiva i potreba za osvetom, koja se nikako ne može uklopiti u pristup ljudskih prava, ali mi je razumljiva i ne mogu nikom držati lekcije o tome ko je prošao neke teške stvari. Kada se ističu žrtve, treba naći formulaciju u smislu da dođu do riječi, da imaju i svoju riječ. Mislim da je Nataša to još u

diskusiji prije najbliže onome što treba formulirala. Ali, ovo što je Mirsad kazao, ne da je sad to komisija za žrtve, da se na neki način istake razlika između toga da žrtve trebaju doći do riječi jer su najteže, zapravo, uskraćene. Dakle, da se ne može interferirati sa objektivnim utvrđivanjem činjenica. Nadam se da niko više nema iluzija o noble victim, kako se to nekad govorilo. Hvala.

Jezdimir Milošević: Kad je već uključeno ovde. Ono što mi je bio problem u prethodnom svom izlaganju, gdje sam se plašio tih stvari, jer je i u uvodnom dijelu isto to rečeno, pa sam mislio da nisam baš najbolje to čuo, sada kad sam čuo gospođu Kandić, mislim da ponovo dolazimo u jednu situaciju gdje ćemo imati problem. A to je, ako sam dobro čuo i dobro zapisao, a to je ovo o politikama koje su do ovoga dovele i da haški materijali nude dovoljno podataka, dovoljno informacija za to što sad to radno tijelo treba da radi. Mislim da haški materijali ne mogu dovesti do rezultata koje mi želimo, ili bar do načina rada tog radnog tijela, kako ja mislim da bi ono trebalo da radi. Govorim sad o svom mišljenju. Ako se budemo oslanjali na takve materijale, prvo, haški materijali su toliko obimni, da, garantujem, treba 10 godina da se to sve izlista i prelista. To nije moguće, jednostavno. Haški materijali su od audio, video zapisa, stenogramskih bilježaka, znate i sami bolje, da ja ne govorim sad, da ne govorim o dokaznim materijalima. Ne može to biti osnov, pogotovo u kontekstu onoga što ste govorili, o pojmu reparacija i svega ostalog. Mislim da ćemo se malo rasplinuti i da ćemo doći u probleme. Sve se može idelano odraditi, na kraju će se napraviti izvještaj, zaključci. Može se to nazvati zaključnom preporukom. Kako god vi to nazovete, to na kraju neće biti prihvaćeno. Doći ćemo u situaciju koju smo imali sa presudom Međunarodnog suda pravde u Hagu kada je ljudima, mojim komišijama sa kojim ja živim, sa njima sam ja razgovarao, obećavano: „Samo kada presuda bude, evo ih reparacije. Lova svaki mjesec“, i tako dalje. I onda su ljudi, kada je presuda bila takva kakva jeste, bili u šoku. Ja sam sa njima razgovarao danima. Kažu: „Ali nama su obećavane pare. Rečeno nam je da ćemo dobijati novac. Reparacija. Srbija će plaćati godinama, to su milijarde dolara. Gotovo da nećemo ništa raditi, evo love.“ Vrlo je opasna situacija uvoditi ljude u taj problem. A kada govorim o ljudima, onda govorim o ljudima iz regiona: ne smije se radno telo, po meni, oslanjati na ove dve stvari koje sam naveo. Ne znam. Ja bi volio da me vrijeme demantuje, ali kao što me nije dematovalo vrijeme za tužbu BiH protiv Srbije, bojim se da me neće ni ovdje dematovati.

Nataša Kandić: Dakle, Jezdimire, da ne čekamo to vreme. Ja da pokušam. Neću da Vas demantujem, ali kako možete tako da kažete da mi nećemo polaziti od tog haškog nasleđa? A od čega ćemo poći? Od nacionalnih istina ne možemo poći. Svako ovde društvo, svaka politička elita ima svoju istinu. Ono što je utvrđeno u Haškom tribunalu ...

Mirsad Tokača: U presudama.

Nataša Kandić: ...u presudama, ne postoji način da izbegnemo. Bilo bi loše. Ne znam na čemu bi se naša ideja, inicijativa, zasnivala. Druga je stvar što neke presude nisu prihvaćene u određenim društvima, što presuda Međunarodnog suda pravde nije prihvaćena. Ona može da bude prihvaćena, da kažem, ako se dođe do nekih novih dokaza u budućnosti, može da dođe do njene revizije. Ali tamo postoje brojne činjenice koje su utvrđene. Šta hoćemo da kažemo? Nećemo da prihvatimo da je u Srebrenici utvđen genocid, nego ćemo mi to sada utvrđivati. Ne, ni to telo ni ta komisija nije kompetentna niti će biti kompetentna da utvrđuje šta je to utvrđeno. Mora da pođe od nekih sudskih istina, sudskih činjenica. Naravno, tamo gde postoje ozbiljni problemi to će se rešiti u okviru neke procedure. Mi moramo da dođemo do jednog merodavnog zapisa na osnovu nekog konsenzusa. Nećemo da kažemo: „Mi ćemo za dve godine uraditi više nego što je Haški tribunal, a nećemo da uzmemo to u obzir zato što bi nam trebalo dve decenije da to pročitamo.“

Jezdimir Milošević: Oprostite...

Vesna Teršelić: Oprostite, samo da dam predlog. Moj bi predlog bio da to skratimo i samo kažem: „Zaključujemo da je potrebno regionalno zvanično telo za utvrđivanje činjenica“. I da se ne opredeljujemo oko svih izvora činjenica jer svakako da će postojati procedura koja će jasno utvrditi koje će se činjenice uzeti u obzir, a koje ne.

Biljana Kovačević Vučo: Da, ali kako se obezbeđuje nezavisnost?

Vesna Teršelić: Mislim da se ne osigurava time da se opredelimo otkud će se uzeti sve te činjenice ili...

Biljana Kovačević Vučo: Ne. Vi želite da vam države daju legitimitet. Na primer, ja imam problem sa tim. Država Srbija, sada ću govoriti o državi Srbiji, opet onaj Stašin feministički princip. O državi Srbiji govorim, dakle, o državi koja treba da da legitimitet jednom delu tog regionalnog tela i onog trenutka kada država Srbija da legitimitet, ja odgovorno tvrdim, u narednih deset godina ta komisija ne može da bude nezavisna. Zašto bi država davala legitimitet jednom telu? Koji je racionalni motiv ovakve države, koja nije završila svoje ratove, da da legitimitet jednom telu koje treba da bude nezavisno i da utvrđuje činjenice? Kada se naša stvarnost svodi na potiskivanje tih činjenica i interpretaciju, tu moram da se složim sa Jezidimirom Miloševićem, koja ide samo u prilog jednom vrednosnom sistemu koji ova država gradi. Ja imam problem sa zvaničnom nezavisnom komisijom. Svako koga pitate u ovoj državi, ne znam u drugoj, kako je sudstvo, reći će: „Nezavisno, sa malim problemima.“ To već sada, ako smo se opredelili za zvaničnu i nezavisnu komisiju, mislim da pre nego što uđemo u taj potez pritiskanja, moramo da nađemo garancije za tu nezavisnost. Ja ih ne vidim za sada.

Vesna Teršelič: A možemo li o tome razmisliti i konsultirati se sa svojim kolegama, jer ne moramo sve u ovaj čas rešiti.

Biljana Kovačević Vučo: Pa ne...

Sandra Orlović: Mogu li ja samo jednu stvar da kažem?

Vesna Teršelič: I još bih rekla da su te naše države i podržale osnivanje Haškog tribunala i predale u njegove ruke nešto, mada su se posle kajale. Dakle, nije nemoguće zamisliti situaciju u kojoj bi ponovo službeno podržali nešto oko čega se mogu posle kajati. Možda ćemo naprosto trebati i neki bolji trenutak, neki kajros i malo sreće.

Sandra Orlović: A ja bih se evo upravo nadovezala na ovo šta je Vesna rekla. Navela bih primer Komisije vlade Republike Srpske za Srebrenicu. Dakle, nju je formirala vlada Republike Srpske. Da li je bila srećna sa tim rezultatom ili nije, o tome možemo da diskutujemo, ali taj izveštaj postoji. I ta komisija je bila nezavisna.

Mirsad Tokača: Da ja sada ne produbljujem. Nije ona uopće bila nezavisna, da ja vama to kažem. Ona je bila komisija diktirana potpuno od strane visokog predstavnika. Daj Bože...

Sandra Orlović: ...Vlade Republike Srpske.

Mirsad Tokača: Ona je bila nezavisna od same sebe. Ovo što Biljana govori je ozbiljan problem. To je ozbiljan problem. I njen pesimizam je meni potpuno jasan. Pesimizam i sve, ali to je čak i realnost ovog trenutka. Sada je pitanje hoćemo li mi to sada pokušati da guramo ili nećemo pokušati da guramo. Ja sam za to da mi hoćemo ovo da guramo i naš eventualni neuspeh je dobra informacija za nas, i eventualni neuspeh, ako ga moramo računati. Ja ne računam na apsolutni uspeh ovoga o čemu pričamo večeras. I ja sam pesimističan u vezi sa ovim o čemu pričamo, ali to mi ne daje za pravo da to negujem. To je jedna stvar. I druga stvar. Molim vas ma šta uradili, ma šta, nema šanse da će to telo revidirati bilo koju pravosnažnu presudu Međunarodnog suda pravde, jer taj sud je i rekao, jasno i glasno, da je, mada ja mogu biti nezadovoljan i ovakav i onakav, da je genocid počinjen u Srebrenici. To je jedna stvar. Drugo, da su počinjeni teški zločini protiv čovečnosti, to je teže nego genocid. Mi zaboravljamo taj stepen. Pazite, mi smo se koncentrisali na genocid. Mislimo, genocid je zločin. Teški zločini protiv čovečnosti i ratni zločini, dakle, postoji dio izuzetno dobro dokumentovane presude i sve to što su oni uradili, vjerujte, u Međunarodnom sudu pravde rezultat je zvaničnih pravosnažnih presuda ICTY. Prema tome, jeste da to tjelo ne treba da uđe u taj svaki papir. Ali mislim da minimum ispod koga se neće ići jeste da govorimo o poštovanju međunarodnih zakona. Izvinite, ali nema govora da se revidiraju presude i da mi sada utanačimo neku novu istinu o tome.

Jezdimir Milošević: Izvinjavam se, da budem jasan do kraja. Ja mislim da osim današnje presude vukovarskoj trojci nije bilo buke i problema oko presuda. Nije bilo osim ove...

Sinan Alić: A Naseru Oriću?

Jezdimir Milošević: Ma dobro, to je sve sporadično. Ovo se jednostavno gotovo država pobunila protiv tih presuda. Da budemo jasni, dakle, bilo je presuda...

Mirsad Tokača: To nije pravosnažna presuda.

Ježdimir Milošević: Molim? Biće tek problem kada bude bila pravosnažna. To će biti muka kada bude zvanično. Znae, ovo je sve malo i pred izbore, sve ja to mogu razumeti. Ali nije niko protiv tih presuda ili ih niko ne dovodi u pitanje, niti je bilo buke. Dakle, javno mjenje je dovoljno sazrelo da prihvati neke stvari. O tome ja pričam. Ne treba da se vraćamo u nazad, pa okretati javno mjenje protiv sebe. Ono je već „leglo na rudu“, kako to mi kažemo u BiH. Hvala.

Nataša Kandić: Gordan.

Gordan Bodog: Samo sam htio reći dvije stvari oko haškog arhiva. Postoje određeni oprezi. Jer ja ne znam koliko vi skupa znate šta sve u arhivu ima i kako je on sortiran i iz kojih sve izvora su stvari došle. Dakle, valorizacija tog arhiva tek predstoji. To je jedan zamašan posao. Ja se ne bih opredeljivao potupuno i ne bih tražio dalje pre nego što se sazna šta sve unutra ima. Naravno, što u Hagu u arhivu ima je jedna od bitnih stvari gdje su zainteresirane žrtve, koje nisu samo zainteresirane za presude u prvom stepenu ili pravosnažnom i tako dalje. Jer postojala je ili je barem to priča da postoji selekcija između izvora podataka i tako dalje. Prema arhivu valja imati određeni oprez. Druga stvar vezana je za presude. Određene presude suda koje su pravosnažne ili pravomoćne, kako se veli, nisu jako popularne kod različitih populacija žrtava. I to ćemo kod konsultacija sa žrtvama i te kako dobro čuti. Dakle, nemojmo očekivati da ćemo tamo naći sretno ljude koji će prvi puta čuti da su neki aktivisti na njihovoj strani, nego ćemo naći očeličene veterane skepse i cinizma, to je kraje miniciozan i suptilan posao sa njima i na njihov način, a nikako u njihovo ime iznositi stvari ili voditi neke procese. Hvala.

Nataša Kandić: Što se tiče haškog arhiva, formirana je jedna grupa, formirao ju je Haški tribunal na čelu sa bivšim tužiocem Haškog tribunala Ričardom Goldstonom i oni će uskoro krenuti u posete regiji pa će svuda razgovarati. Mi govorimo ovde o onom delu arhiva koji je, da kažem, javno dostupan. To su oni dokazi koji su korišćeni u do sada vođenim suđenjima. Ono što će biti javno dostupno kao nasleđe Haškog tribunala biće otvoreno do kraja godine, taj prvi deo, *Juridical data base*. Molim vas, neće žrtvama biti dostupna dokumentacija Tužilaštva, to će

podlegati određenim procedurama kada budu dostupne, otvorene. Da li postoji selekcija ili ne? To će ostati van javnosti, ali kada mi govorimo o korišćenju haškog arhiva i o tome da haški arhiv predstavlja jednu značajnu osnovu kolektivnog formiranja pamćenja, onda mislimo na taj deo arhive, na taj deo dokumenata, dokaza, koji je korišćen i na kojima se zasnivaju presude. I Mirsad je jako dobro podsetio opet da su žrtve naravno osetljive na presude. Srpska javnost je ovde vrlo osetljiva kada je sudsko veće donelo presudu o oslobađanju Fatmira Limaja. Hrvatska javnost, i deo javnosti odavde, bila je šokirana presudom u slučaju vukovarske trojke. Ali moramo da sačekamo u ovom slučaju i žalbeni postupak, da se rukovodimo činjenicama kojima su se sudije rukovodile u predmetu Limaj. Tamo nikada sudije nisu rekle da su dokazi koje imaju i koji su razmatrani neistiniti i netačni. Oni nisu dali poverenja određenim dokazima i to će se imati u vidu. Tako da je dobro da mislimo o tome da imamo jednu dobru tekovinu Haškog tribunala što ostavlja arhiv, što postoji dokumentacija koja može da nam pomogne i treba da nam je dostupna upravo za ovo. Naravno postoje stotine jakih slučajeva koje uopšte nisu bile predmet haških suđenja. Samo su pomenute u nekim suđenjima, u nekim predmetima, a neke nisu. Znači, to bi tom regionalnom telu bilo u nadležnosti.

Mirsad Tokača: Domaćim sudovima.

Nataša Kandić: Pa neće možda ni domaći sudovi. Uvek ima mnogo slučajeva koji neće biti predmet ni domaćih sudova. Zato to regionalno telo uvek ima šansu da dopuni rad i domaćih i međunarodnih sudova. Franović.

Slobodan Franović: Čini mi se, ako sam dobro pazio, da je u ovim našim zaključcima u vezi sa zalaganjem za osnivanje zvaničnog nezavisnog tijela za utvrđivanje istine izostala ova međunarodna komponenta. Znači, ili Ujedinjene nacije ili Evropska unija. To je za mene veoma važno jer sad sam čuo i od gospodina Tokače, i to je dobro poznato, da Komisija Vlade Republike Srpske bez ove komponente ne bi producirala ovakav izveštaj. I druga stvar, oko arhive Haškog tribunala. Ta arhiva će biti u upotrebi od strane mnogih. Prvo ako mi želimo da imamo jedno oficijalno nezavisno telo, mi nećemo moći da ga ograničimo. Za mene je neprihvatljivo da njega odmah ograničimo: „Nećeš koristiti ovo, e nećeš koristiti ono.“ Ono mora imati slobodu da koristi sve relevantne dokaze da bi ostvarilo onaj cilj koji mu bude zadat i da

ostvari onaj mandat koji dobije. Inače, što se tiče ove arhive, ona će morati biti korištena. Moja organizacija će se uvijek zalagati da vrši pritisak na vlade da nastavljaju procedure. Svi mi znamo da su bile mnoge istrage. Neke nisu završile optužnicama, ali ima materijala koji će biti na raspolaganju, pretpostavljam, nacionalnim pravosudnim sistemima da se izvrše neka dodatna optuživanja. Recimo, imate u nekoliko optužnica formulaciju „udruženi zločinački poduhvat“, gdje su navedena čak u nekim optužnicama i konkretna imena, a optužena je samo jedna osoba. A prirodno je znači da se sudi nekome ko je član zločinačke organizacije, ja očekujem da nacionalna pravosuđa nastave sa optuživanjem onih članova koji su navedeni imenom i prezimenom, naravno uz istrage i tako dalje. Ali još se na kraju ne završava formulacija, tu su i drugi znani i neznani. Znači, stvar nije završena, a ne zaboravimo da ratni zločini ne zastarevaju, ja sam spomenuo slučaj iz Drugog svetskog rata, da imate otvranje za te slučajeve. Ova stvar će sigurno dugo trajati. Mijenjaće se kontekst, nestaću uticaji, neki ljudi koji su sada u nekim vladama neće biti na vlasti, dolaziće neki novi ljudi. Stvari će drugačije izgledati za koju godinu.

Nataša Kandić: Ako smo, da kažemo, apsolvirali ove naše zaključke sa nekim razjašnjenjem, to je dobro. Nama predstoji priprema tog III Regionalnog foruma na kojem ćemo za sada prikazati ono što je izvesno, tu najsnažniju nevladinu, nezvaničnu inicijativu za utvrđivanje činjenica, preko prezentacije poimeničnog popisa žrtava. Onda planiramo da pozovemo neke eksperte ili dobre poznavaoce upravo tog postupka utvrđivanja činjenica i organizovanja javnog svedočenja iz Perua ili iz Irske. A onda bismo organizovali rad foruma tako što bismo organizovali više radnih grupa u kojima bi dobar broj učesnika bili oni koji su učestvovali u dosadašnjim konsultacijama, a i neki novi, kako bismo produžili taj razgovor, kako ne bismo počinjali sve iz početka. Jer ako bismo ostali svi na plenarnoj sednici, teško da bismo mogli da zadržimo ovu formu rada kao sada, a to je da moderatori, uvodničari, budu najkraći što mogu, a da vreme pripada učesnicima. Prema tome, nama predstoji da vas upoznamo i sa ovim zaključcima, prosto da vam ih pošaljemo, a i da vas obavestimo o daljem toku. Ovo sve je mnogo ozbiljnije nego što sada izgleda. Sada treba da napravimo strategije za zagovaranje, to nije jednostavno, da vidimo ko je najsposobniji da to radi i kako će se voditi taj proces zagovaranja. Za sada morate da verujete da nam je trebalo dosta vremena da stvorimo sliku o tome kako treba da izgleda proces konsultacija i izabrali smo upravo taj termin zato što to jeste najvažnija procedura koja treba da

dovede do preporuka o predlogu tog tela o utvrđivanju činjenica i kazivanju naspram javnosti. Čini mi se da sada možemo da zaključimo...

Sinan Alić: Kada mi možemo da očekujemo taj predlog? Može li on biti do te...

Nataša Kandić: Koji papir? Zaključci?

Sinan Alić: Ne, ne, taj predlog.

Nataša Kandić: Pa taj predlog ide na kraju konsultacija.

Vesna Teršelić: 2009. godine.

Nataša Kandić: 2009. godine.

Vesna Teršelić: Pa još su tu žrtve. Još su tu veterani.

Nataša Kandić: Čekaj, mi smo tek danas otvorili pitanje tog mandata, šta treba da se čini za to, moramo da konsultujemo šta sve postoji. Ne možemo sada laički da govorimo, to su ozbiljne vrlo stvari. Kako mi možemo da sami donesemo predlog? Potrebno je da uključimo razne druge grupe iz civilnog društva.

Sinan Alić: Mislim da će to predugo trajati.

Nataša Kandić: Pa da smo počeli pre pet godina, stvarno bi kraće trajalo. Sačekaćemo na te preporuke, ali zato imamo vremena da dobro razmislimo, da konsultujemo što veći broj ljudi, da vidimo kako ćemo sa više ljudi razgovarati o tome. Ako imamo jasnu sliku, ne znači da je samim tim sve završeno. Nešto nam je sasvim jasno, a za nešto je potrebno da postoje konsultacije, razgovori sa većim brojem organizacija, udruženja, a isto tako i sa profesionalcima u vezi sa nekim pitanjima.

Mirsad Tokača: I zbog Sinana i zbog drugih. Mislim da smo u Zagrebu, ja nisam bio jer sam bio bolestan, ali čitao sam jasno stenogramе, dobili veoma jasnu, nedvosmislenу kritiku da se ponašamo elitistički i da pravimo velike konferencije na koje nemaju pristupa određene organizacije. Mi smo to potpuno ozbiljno shvatili u najboljoj nameri i odmah smo reagovali i organizovali smo manje konsultacije upravo da bismo ispunili taj zahtev. I ljudi su potpuno u pravu. Potpuno. Da, to jeste tačno, to uzima vrijeme. To je potrošač vremena, ali je to neminovan proces. Što kaže Nataša, da smo se tako ponašali 1997. godine, kada je počela priča, mi bismo možda danas imali drugu situaciju. Tada ljudi ta upozorenja uopće nisu uzimali u obzir. Ignorisana su mišljenja niza organizacija, i tako dalje. Mi tu grešku nećemo da ponovimo. Nećemo, jer bi to bilo krajnje nepošteno prema svim ovim ljudima o kojima smo pričali. Danas imamo jednu grupu ljudi, to su ljudi koji imaju iskustva u radu u nevladinom sektoru, koji imaju određeno obrazovanje i koji imaju određen stav i sa vama je bilo danas ljepota raditi. Izvinite, ali ja to moram da kažem. Ali ja ću vidjeti i vas i sebe i sve kada dođete, i Bodog je rekao, „kada dođeš pred neke druge“. Mislim, poješće te za doručak. Ne, pa nije bitno. Mi smo se izložili tom riziku, ali mi isto tako možemo reći sutra njima: „Izvinite, ali mi smo imali konsultacije i sa Sinanom i sa, ne znam, ovim ili onim i oni smatraju da je to OK, vi smatrate da nije.“ To je tako. Jednostavno, mi moramo ispoštovati zahteve ljudi. Sinan i ja se možemo za dvije minute dogovoriti oko ovoga šta to ne pije vodu. Mislim da to moramo poštovati.

Memnuna Zvizdić: Ne vidim stvar...

Nataša Kandić: Predstavi se.

Memnuna Zvizdić: Znaju me, ja sam Nuna. Nije bitno hoćemo li se dogovoriti u dvije minute ili u dva mjeseca, ali ono što je meni ključno jeste kako će to prihvatiti ljudi kojih se to tiče, građani i građanke iz regiona. Nismo samo mi. Mi smo preuzeli odgovornost, ali zato treba da to dugo traje.

Nataša Kandić: Ne znam da li je predviđena kafa, ali ako nije, onda možemo da odemo na kafu, čaj. I ja ne znam kako neko odlazi.

Vesna Teršelič: Svima sretan put. I kažite svima na koje naiđete za ove konsultacije.

Nataša Kandić: Da se zahvalim prevodiocima i Jeleni. Molim vas, molim vas. Imamo za prevodioce jedno specijalno hvala, za Jelenu Simić, koja je sve ovo organizovala, za Laru Musulin koje nema, ali je vredno radila na pripremi ovih konsultacija i za Maju i Igora iz Documente.